



# Çorum Sungurlu Hilmi Efendi Cami'nin Korunması Üzerine Bir İnceleme

## A Research about Conservation of Çorum Sungurlu Hilmi Efendi Mosque

Zeynep Tanrıverdi<sup>1</sup> Rabia Sena Keçelioğlu<sup>2</sup>

### Öz

Çorum'un Sungurlu ilçesi, geçmişte çok sayıda sivil ve dinî mimari yapıya ev sahipliği yapmış ancak zaman içinde bakımsızlık, doğal afetler, mülkiyet problemleri gibi nedenlerle günümüze sınırlı sayıda kiler ulaşabilmiştir. Elde kalan eserler arasında tescilli yapılar yanında Hilmi Efendi Cami gibi nitelikli mimari özellikler gösteren ancak tescillenmemiş dinî yapılar da mevcuttur. Bu çalışmada, Sungurlu'nun kuruluş yıllarına tarihlenen ilçenin ilk nüvesi, merkezi yapısı kabul edilen Yusuf Hoca Cami günümüzdeki adıyla "Hilmi Efendi Cami"nin nitelikli mimari özelliklerinin kayıt altına alınarak koruma altına alınması ve yok olan diğer yapılarla benzer kaderi yaşamaması amaçlanmıştır. Öncelikle caminin tarihi hakkında detaylı incelemeler yapılmış ve caminin Yusuf Hoca Medresesi'yle beraber inşa edildiği ve aynı isimde bir de çeşmesinin olduğu ancak sadece caminin günümüzde ayakta kaldığı belirlenmiştir. Ardından caminin mimari özellikleri ve mevcut durumu yerinde yapılan incelemeler, rölöve çizimleri, yazılı ve görsel kaynaklarla ortaya konulmuştur. Bu veriler doğrultusunda caminin Çorum dinî mimarisindeki yerinin belirlenmesi için diğer cami ve mescitlerle beraber değerlendirilmesi yapılmıştır. İnceleme sonucunda caminin ilçede en çok görülen "boyuna dikdörtgen planlı tek sahınlı ve ahşap tavanlı camiler" grubuna girdiği ve bu grupta yer alıp birbirlerinin halkaları olan tescilli Kellegöz, İnaletullah ve Çakır Camileriyle benzer mimari özellikler gösterdiği tespit edilmiştir. Bu yazının caminin gelecekte tescillenmesi ve korunmasına katkı sağlaması umulmaktadır.

**Anahtar Kelimeler:** Çorum, Çorum camii ve mescitleri, Hilmi Efendi Cami, koruma, Sungurlu

### ABSTRACT

Sungurlu district of Çorum has hosted many civil and religious architectural structures in the past, but only a limited number of them have survived to the present due to several problems. Among the surviving assets, in addition to registered buildings, there are also religious buildings that have qualified architectural features but are not registered, such as the Hilmi Efendi Mosque. In this study, it is aimed to reveal the qualified architectural features of Yusuf Hoca Mosque, known as "Hilmi Efendi Mosque", which was considered the first core of the district during the founding years of Sungurlu, and to prevent it from suffering a similar fate with other destroyed buildings by taking it under protection. First of all, detailed examinations were made about the history of the mosque and it was found that the mosque was built together with the Yusuf Hoca Madrasa and only the mosque has survived today. Then, the architectural features and current situation of the mosque were revealed with on-site examinations, survey drawings, written and visual sources. In line with these data, the mosque was evaluated together with other mosques and masjids to determine its place in Çorum religious architecture. As a result of the examination, it was determined that the mosque fell into the group of "longitudinal rectangular planned single nave and wooden ceiling mosques" group and showed similar architectural features with the registered Kellegöz, İnaletullah and Çakır Mosques, which are in this group and are considered to be rings of each other. It is hoped that this article will contribute to the mosque's registration and conservation for future.

**Keywords:** Çorum, Çorum mosque and masjids, Hilmi Efendi Mosque, conservation, Sungurlu

<sup>1</sup> Corresponding Author | Yetkili Yazar: (Dr. Öğr. Üyesi) Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sanat, Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, Kültür Varlıklarını Koruma ve Onarım Bölümü, [ztanriverdi@fsm.edu.tr](mailto:ztanriverdi@fsm.edu.tr), Orcid: 0000-0002-4151-9744

<sup>2</sup> (Mimar) [rabiassenakecelioglu@gmail.com](mailto:rabiassenakecelioglu@gmail.com), Orcid: 0009-0002-4916-9096



## GİRİŞ:

Çorum, Türkiye'nin Orta Karadeniz Bölgesi'nde yer alan bulunduğu konum ve iklimsel özellikleriyle İç Anadolu Bölgesi'nden Orta Karadeniz Bölgesi'ne geçiş noktasında olan bir ilidir. Şehrin 13 ilçesi olup İç Anadolu Bölgesi'nde bulunan ve yüz ölçümü en geniş ilçesi Sungurlu'dur. Çorum şehir merkezine 73 km mesafede ve Hitit Devleti'nin başkenti olan Boğazköy'e (Hattuşaş) 30 km. uzaklıkta olan (Çorum 1967 İl Yıllığı, 1967 s.38) bu ilçe en fazla nüfusa da sahiptir (TÜİK, 2021). Tarih boyunca küçük kıyamet (1509) ve büyük kıyamet (1668) olarak adlandırılan yıkıcı depremlerin etkisiyle ilçenin sınırları, Akçay Mahallesi Sarıtepe eteklerine kaymış (Karacif, 2017, s.16), yerleşim bu yönde yoğunlaşarak sivil ve dinî mimari öğelerin sayısı zamanla artmıştır. Sungurlu ilçesinde, günümüzde harabe durumda olan Rum Kilisesi, Ulu Cami ve Saat Kulesi, Taş köprü, Eski karakol ve Hamam (Çorum 1967 İl Yıllığı, 1967, s.222) anıtsal yapılarına ek olarak çok sayıda geleneksel sivil mimari özellikler gösteren eski konaklar da bulunmaktadır (Karacif, 2017, ss. 32-212).

İlçede yer alan özgün mimari özellikler gösteren sivil ve dinî mimari örneklerin bir kısmında günümüze kadar herhangi bir araştırma yapılmamış ve korumasına yönelik bir adım atılmamıştır. Bu çalışmada daha önce hiçbir akademik çalışmada yer almamış nitelikli mimari öğeler içeren Hilmi Efendi Cami ele alınmıştır. Öncelikle Hilmi Efendi Cami'nin tarihsel süreçteki değişimi; sözlü görüşmeler -Sungurlulu ve Sungurlu ilçesi'ne ait çok sayıda çalışma yapmış, Türk Tarih Kurumu Başkanlığı Kütüphane Şefi İsmail Uçakçı (2024)- ve yazılı kaynaklarla -Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Vilayet Nizamnameleri, Vilayet Salnameleri, Maarif Salnameleri, Çorum Sempozyum Bildirileri ve Sungurlu yerel yayınları (kitap, dergi vb.)- incelenmiştir. Sonrasında caminin mimari özellikleri; literatür taraması, hazırlanan röleve çalışmasıyla yazılı, çizili ve görsel belgelerle detaylı olarak ortaya konmuştur. Bu bağlamda yapının mevcut durumu belgelenmiştir. Bu veriler ışığında Hilmi Efendi Cami'nin Çorum cami mimarisindeki yeri, diğer Çorum cami ve mescitleriyle değerlendirilmiş ve caminin tescillenerek koruma altına alınmış Çorum il merkezindeki Kellegöz, Çakır ve İneyetullah Cami'leriyle benzer mimari özellikler gösterdiği tespit edilmiştir. Çalışma sonucunda, Çorum Sungurlu ilçesindeki Hilmi Efendi Cami'nin korunarak gelecek kuşaklara aktarılması için tescillenmesi önerilmiştir.

## 1. Hilmi Efendi Cami

### 1.1. Tarihçesi

Hilmi Efendi Cami, halk arasında Yusuf Hoca Cami ve bazı kayıtlara göre (TVBM, 2016) Bahçeli Ahşap Cami (TTK, 1999) adıyla anılmakta olup yapım tarihi konusunda farklı bilgiler mevcuttur. Cami, içinde bulunan ibadete açılış beratında (DİB, 2010) miladi 1683 tarihinde yapıldığı, 1967 yılına ait Çorum il yıllığında (1967) ise miladi 1708 yılında açıldığı bilgisi mevcuttur. Buna karşın yerel bir kaynakta caminin yapım yılı miladi 1380 olarak verilmiştir (Sungurlu Kaymakamlığı, 2000). Uçakçı ile yapılan sözlü görüşmede bu bilginin doğru olamayacağı 1960 yılında onarım gören caminin "Hicri 1380/Miladi 1960" yılına karşılık gelmesi ve bilgi karmaşasından kaynaklandığı sonucuna varılmıştır (Uçakçı, 2024). İlçe müftülüğünün Hilmi Efendi Cami hakkında belli dönemlerde Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden bilgi talep ettiği ancak caminin önceki adı, yapım tarihi, mimarı hakkında yeterli ve net bilgi bulunmadığı arşivlerde geçmektedir.

Çalışma kapsamında caminin tarihçesi hakkında güvenilir bilgilere ulaşabilmek için detaylı araştırma yapılmıştır. Caminin bulunduğu Sungurlu ilçesinin tarihsel süreç içinde Karahisar-ı Demirlü (Demürlü), Budaközü, Sungur-Oğlu ve Kalınsaz isimleriyle anıldığı bilgisi doğrultusunda inceleme farklı isimlerle yapılmıştır. 1075 yılında Çorum ile Sungurlu arası 49 km bulunan Demirli Karahisar'ın, Danişmentliler tarafından fethedilmesiyle "Karahisar-ı Demirli", Türklerin eline geçmiş ve ilçe o tarihlerde bu isimle anılmıştır. 15.yy'da yörenin Dulkadiroğlu Beyliği'nin merkezi olmasıyla Dulkadirlerin güçlü beylerinden Şahbudak ve buna yakın Budaközü, Budak, Dişbudak, Özbudak, Budanın gibi yöredeki

aşiretlerden dolayı ilçe “Budaközü” ismini almıştır. Sungurlu isminin Oğuzların Üçok Koluna bağlı Gök Hanın soyundan gelen Bayındır Boyu'nun sembolü Sungur av kuşundan türediği ve 16. yy'ın ilk çeyreğinde Muhase-i Vilayet-i Karaman ve Rum Defterlerinde bir yerleşim olarak geçtiği bilgisi mevcuttur (Uçakçı, 2004, s. 31-32). Osmanlı Arşiv incelemesinde; 1276 tarihinde ilçe, Çorum Sancağı'na bağlı “Karahisar-i Demirli (Demürlü)” isimiyle anılan bir kazadır (BOA, İ.MVL, 1276). 1867 Vilayetler Nizamnamesi'ne göre ilçe; Ankara Vilayeti Yozgat Sancağına bağlı “Budaközü” ismiyle anılan bir kaza olup 1873 yılından itibaren “Sungurlu” ismiyle anılmaktadır (H. 1291 Ankara Vilayet Salnamesi, s. 72; Çanlı, 2013, s.17).

Bu bilgiler doğrultusunda tüm arşivler taranmış, Yusuf Hoca Cami'nin yapım tarihi konusunda Uçakçı'nın yayınları en net bilgileri sunmuştur. Uçakçı, Mamalı oymaklarından ve Sayman Nahiyesi Aygar köyünden geldiği bilinen Aygar oymağı beylerinden Nabi ya da Yusuf Hoca'nın tasarruf ettiği cami vakfı aracılığı ile Bala Mahallesi'nde Yusuf Hoca Cami ve Medresesi'nin 1708 yılında inşa edildiğini belirtmiştir. Çalışmada önemli bir bilgi olarak 1700'lerin Sungurlu'nun kuruluş yılları olduğu ve bu bağlamda caminin yerleşimde yapılaşmanın ilk örnekleri olduğunu da ifade etmiştir. Bu bilgileri Yusuf Hoca'nın halen Sungurlu'da yaşamakta olan aile silsilesinden kişilerle yaptığı görüşmelerle de desteklemiştir (Uçakçı, 2004, s. 95; 2006, s.146; 2016, s.15). Bu veriler, caminin medrese ile beraber hizmet vermiş olduğu ve günümüzde Fevzi Paşa ismiyle anılan sokağın bulunduğu mahallenin geçmişte “Bala” ismiyle anıldığını göstermiştir.

Bu veriler ışığında çalışma, Bala Mahallesi'ndeki eğitim ve kültür yapılarına kaydırılmıştır. İncelemede; Uçakçı'nın kendi tespit ettiği medreseler içinde Yusuf Hoca Medresesi'nin Bala Mahallesi'nde yer aldığı, Müderris Şakir Efendi'nin vazifeli ve Nabi Efendi'nin kurucusu olduğu bilgisine ulaşılmıştır (Tablo a) (Uçakçı, 2004, s. 67). Yusuf Hoca Cami'sinin medrese ile ne zamana kadar hizmet vermiş olduğu konusunda arşiv taraması sürdürülmüştür. Günümüzde caminin isminin Hilmi Efendi Cami olduğu bilgisi rehberliğinde “Hilmi Efendi Medrese'si” kaynaklarda taranmıştır. İncelemede Maarif Salnameleri önemli veriler sunmuş ve 1897-1900 yılları arasında Ankara vilayetine bağlı Çorum Sancağı Sungurlu kazasında medrese, mahalle, müderris, talebe ve kurucu bilgilerine ulaşılmıştır (S. N. M. U. 1316 (1898), s.862-863; Çorum İl Yıllığı, 1967, s. 143). Salname kayıtlarında 1898 yılı itibari ile Sungurlu kazasında medreselerde toplamda 529 öğrencinin eğitim gördüğü ve Bala Mahallesi'nde kurucusu Nabi Efendi, olan Hilmi Efendi Medresesi'nin 68 öğrenciyle kayıtlarda olduğu tespit edilmiştir (Tablo b) (Sert 2016, s. 178; Hüküm 2018, s. 87).

Medrese	Mahalle	Müderrisi	Taleb	M. Binası
Camii Kebir	Zır	Müftü Ef.	13	S. O. Mehmet Ağa
Yusuf Hoca	Bala	ŞakirEfendi	-	Nabi Efendi
Osman Efendi	Bal	Osman Ef.	84	Osman Efendi
H. Mustafa Efendi.	Bala	H. Must. Ef.	26	H. Must.Efendi.
Mantıkçı zade	Başpınar,	H Ömer Ef.	68	H. Arslan Bey
Ahmet Efendi	Bala	Ahmet Ef.	8	

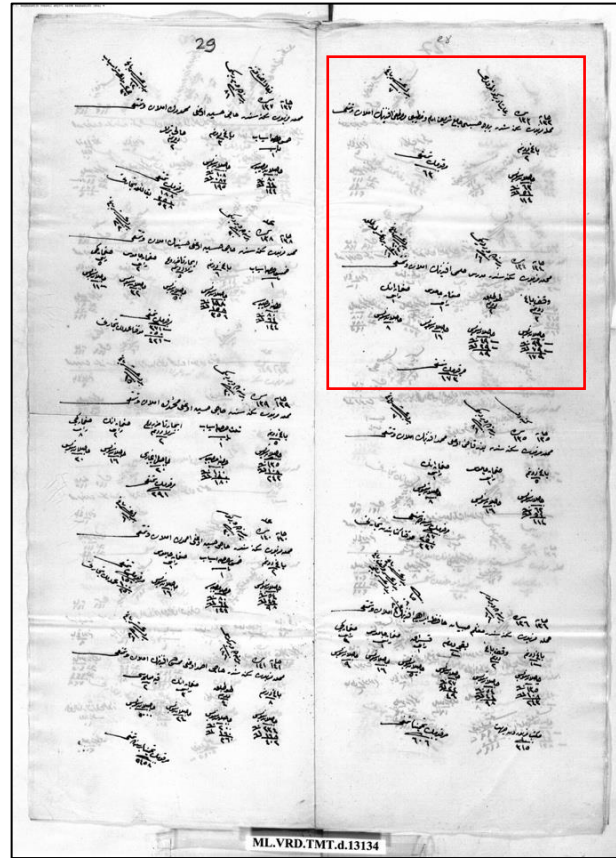
Liva	Kaza	Medresenin İsmi	Bulunduğu Mahalle	Kurucusu	Medresenin Adı	1897-1898	1898-1899	1899-1900
Çorum	Sungurlu	Camii Kebir	Zır Mahallesi	Sungurlulu Ahmed Ağa	Camii Kebir	135	135	135
Çorum	Sungurlu	Hilmi Efendi	Balı Mahallesi	Naci Efendi	Hilmi Efendi	68	68	68
Çorum	Sungurlu	Osman Efendi	Balı Mahallesi	Osman Efendi	Osman Efendi	84	84	84
Çorum	Sungurlu	Hacı Mustafa Efendi	Balı Mahallesi	Hacı Mustafa Efendi	Hacı Mustafa	26	26	26
Çorum	Sungurlu	Mantıkçızade	Başpınar Mahallesi	Peşkar Hacı Aslan Bey	Mantıkçı Zade	68	68	68
Çorum	Sungurlu	Ahmed Efendi	Balı Mahallesi	Ahmed Efendi	Ahmed	8	8	8
Çorum	Sungurlu	Hasan Efendi	Eveli Kariyesi	Hasan Efendi	Hasan	30	30	30
Çorum	Sungurlu	Hilmi Efendi	Tahşil Kariyesi	Ahali- Kariye	Diğer Hasan	40	40	40
Çorum	Sungurlu	Ali Efendi	Terkoşu	Ahali- Kariye	All	25	25	25
Çorum	Sungurlu	Cami Şerif	Albeci Kariyesi	Ahali- Kariye	Cami- Şerif	39	39	39
Çorum	Sungurlu	Hallı Bey	Çöbli Mahallesi	Yeğenşazade Halli Bey	Hallı Bey	6	6	6

Tablo (a) Yusuf Hoca Medresesi'nin Mahalle, Müderris, Talebe ve Kurucu Bilgileri (Uçakçı, 2004, s.67)

b) Hilmi Efendi Medresesi'nin Mahalle Kurucu ve Talebe Sayılarına Ait Veriler (Sert 2016, s. 178; Hüküm 2018, s. 87).

Hilmi Efendi Medresesi'nin yapısal özelliklerine ait arşiv taramalarında ve günümüz Hilmi Efendi Cami ve yakın çevresinde yapılan incelemede bir veri bulunamamıştır. İnşa edildikleri dönem cami ve medresenin kurduğu ilişkiyi belirlemek için Çorum ilçelerinde yer alan diğer medreseler incelenmiştir. İncelemede merkez ilçedeki medreselerin bir kısmının camilerin avlularında bir kısmının ise ayrı müstakil bir yapı olarak inşa edildiği görülmüştür (Kanbur ve Kanbur, 2008, s. 1247). Bu bağlamda kayıtlarda 1900 yılına kadar varlığını sürdürdüğü tespit edilen Hilmi Efendi Medresesi'nin bu iki yapısal yaklaşımdan biriyle inşa edilmiş olabileceği, 1924 Tevhid-i Tedrisat Kanunu, eğitimde birliğin sağlanması amacıyla kapatılması sonrasında, Çorum ilçelerindeki birçok medrese gibi yıkılmış olduğu sonucuna varılmıştır (Kanbur ve Kanbur, 2008, s. 1255). Bu bağlamda, Hilmi Efendi Medresesi'nin günümüze ulaşmasa da Hilmi Efendi Cami'yle beraber Sungurlu ilçesi dinî ve eğitim hayatına yaklaşık iki yüzyıl hizmet etmiş olduğu eldeki arşiv kayıtlardan anlaşılmaktadır.

Bu bilgiler yanı sıra Osmanlı arşiv taramasında 1326 yılı (1844-1845 yılı) Budaközü kazası, Sungurlu kasabası, Bala Mahallesi Müslümanlarının emlak, arazi ve temettuatı defterlerine ulaşılmıştır. Kaynakta; çalışma konusu caminin yer aldığı Bala Mahallesi hanesinde yaşayanların kişi bilgileri, vergi ödemeleri, taşınır taşınmaz servetleri yer almaktadır. Kayıtlarda "Müderri Hilmi Efendi" ve "Cami İmam Hatibi Mustafa Efendi" isimleri ve mal varlık bilgileri tespit edilmiştir (Şekil 1). Müderri Hilmi Efendi'nin 1897 yılı maarif kayıtlarında geçen Hilmi Efendi Medresesi ile bir bağlantısı olabileceği, Yusuf Hoca Medresesi ve ardından caminin isminin bu kişinin vesilesiyle değişmiş olabileceği düşüncesi oluşmuştur. Tüm defterde yapılan incelemede bu konuda net bir veriye ulaşılamasa da ilgili uzmanları ileride yapılabilecek araştırmalara yönlendirmek amacıyla yazıda verilmiştir (BOA, ML.VRD.TMT.d, 1326, s.28; Korkmaz, 2008, s. 85; Ayçiçek, 2019, ss. 34-39).

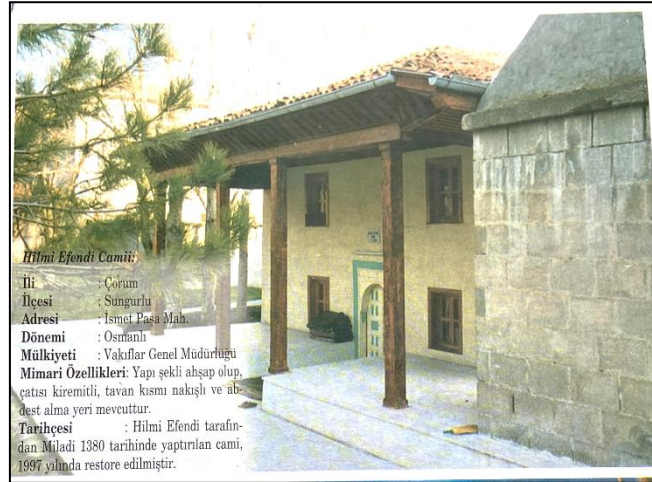


Şekil 1. Müderri Hilmi Efendi ve Cami imam Hatibi Mustafa Efendi Bilgilerinin Yer Aldığı Sayfa (BOA, ML.VRD.TMT.d, 1326, s.28)

Ayrıca yapılan araştırmada kaynaklarda; Sunguroğulları'ndan Cevahir Ali Efendi'nin, Sungurlu Cevheri dolaylarından kanalla Sungurlu'ya su getirdiği ve Yusuf Hoca Cami çeşmesini yaptırdığı bilgisi mevcuttur. (Aşık, 1996, s. 24-25). Ancak bu çeşme de medreseyle benzer kaderi yaşamış ve günümüzde ona ait yapısal bir veri de bulunmamaktadır.

Tarihi süreç içinde aynı adla anılan medrese, çeşme gibi yapılarını kaybeden Sungurlu'da, günümüze kadar ayakta kalmayı başaran Yusuf Hoca Cami günümüz ismi ile Hilmi Efendi Cami'nin önemini Aşık; "Sungurlu'nun bilinen ilk mahallesi eski adıyla Bala Mahallesi yeni adı ile Fevzipaşa Mahallesi'dir. Şehrin ilk nüvesi Fevzi Paşa Mahallesi'ndeki Yusuf Hoca Cami ve etrafıdır" açıklaması ortaya koymaktadır (Şekil 2). "Bir yer, başlangıçta mevcut bir fonksiyon ya da kurumun yer alması sebebiyle merkezîyet kazanabilmektedir" (Gottman, 1976) bilgisi doğrultusunda caminin o dönem şehrin merkezi olduğu ancak Sunguroğlu Ulucami ve Hamamı'nın (1756) yapılıp yerleşimin güneye doğru kaymasıyla üstünlüğünü kaybettiğini açıklamasına eklemiştir (Aşık, 1996, s. 25).

Cami kapsamında yapılan incelemeler sürdürülmüş ve caminin belirli dönemlerde onarım gördüğü bilgisine ulaşılmıştır. Çorum kaynaklı yerel yayınlar yanı sıra bölge halkıyla yapılan görüşmelerde caminin 1960 yılında onarım geçirdiği ve minaresinin bu dönem betonarmeye çevrildiği bilgisine erişilmiştir (Çorum Haber, 2015; Sungurlu Gazetesi, 2021). Yerinde yapılan incelemede, camiden ayrı çözümlenen betonarme minarenin değiştiği tespit edilebilmektedir. 1800, 1824 ve 1908 yıllarında Çorum ve çevresinde büyük yıkımlara sebep olan depremler (Uçakçı, 2004, s. 30) hesaba katıldığında deprem karşısında yapının en zayıf minare kısmının zarar görmüş olması muhtemeldir. Yerel halk ve ustalarla yapılan görüşmelerde 1997 yılında batı cephesi yönünde çöken çatının bakım ve onarım çalışmalarının yapıldığı bilgisi de mevcuttur. Cami günümüzde aktif olarak kullanılmaktadır.



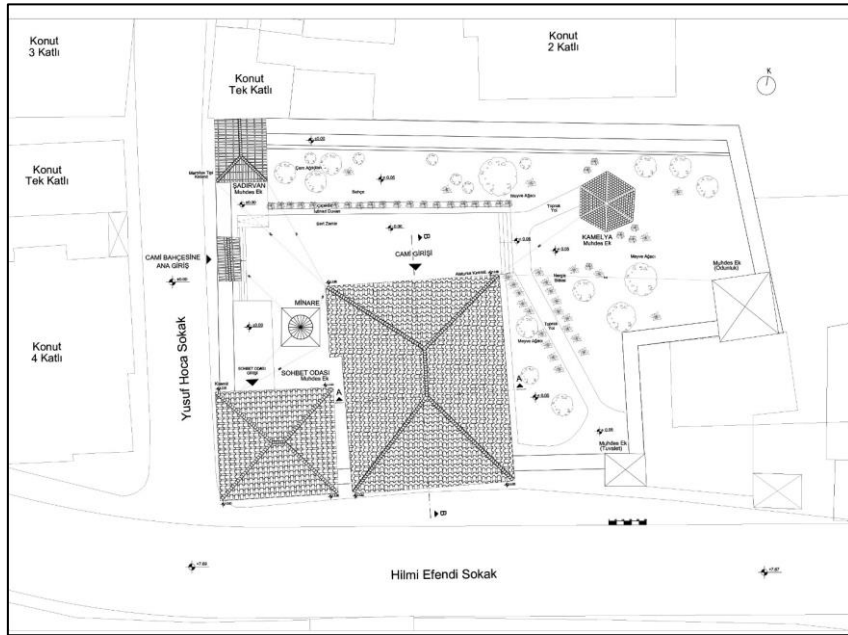
Şekil 2. Hilmi Efendi Cami 1997 Yılı Onarımı Sonrası Fotoğrafı (Sungurlu Kaymakamlığı, 2000)

## 1.2. Konumu

Hilmi Efendi Cami, Çorum Sungurlu ilçesinde yoğun konut dokusunun olduğu Fevzi Paşa Mahallesi'nde yer almaktadır (Şekil 3). Hilmi Efendi Sokak ve Yusuf Hoca Sokak kesişimindeki yapı; no:2, 65 ada 17 parselde eğimli bir arazide konumlanmaktadır (Şekil 4). Yapıya erişim, Yusuf Hoca Sokağı'ndan demir kapıdan girilip 3 basamakla inilen avlu ve takip eden yarı açık revaklı alandır. Bahçe duvarlarıyla çevrili alanda sonradan eklenen dar bir koridorla yapıdan ayrılan ve batı cephesinin görünümünü engelleyen muhdes sohbet odası, betonarme şadırvan, kömürlük ve kamelya birimleri de mevcuttur. Cami avlusuna bağlanan yürüyüş yolları ve açık yeşil alanlar kot farklılıklarıyla birbirinden ayrılarak peyzaj düzenlemesi yapılmıştır (Şekil 5(a)(b)).



Şekil 3. Çorum, Sungurlu İlçesi ve Fevzi Paşa Mahallesi Bölge Haritaları (Yalçın, 1969; Çorum,1967, s.31; Google Earth, 2023)



Şekil 4. Hilmi Efendi Cami Uydu Görüntüsü (Google Maps, 2023) ve Rölöve Vaziyet Planı Çizimi (2024)



Şekil 5. (a) Hilmi Efendi Cami'nin Yusuf Hoca Sokak'tan, (Batı Yönü) Kuşbakışı Görünümü (Foto: Keçelioğlu, 2023)



Şekil 5. (b) Yusuf Hoca Sokak'tan (Batı Yönü), Yusuf Hoca ve Hilmi Efendi Sokak Kesişiminden, Hilmi Efendi Sokak'tan (Güney Yönü) Görünümler (Foto: Keçelioğlu, 2023)

### 1.3.Mimari Özellikleri

Kuzey-Güney istikametinde uzanan dikdörtgen formlu cami iki katlıdır. Yapı, tüm cephelerinde geniş saçak yapan kiremit kaplı kırma çatıyla örtülüdür. Yapının kuzey giriş cephesinde ahşap dikmelerle taşınan revak bölümü ve yanında yapıdan ayrı konumlanmış betonarme minaresi mevcuttur (Şekil 6).



Şekil 6. Hilmi Efendi Cami'nin Bahçeden Görünümü (Foto: Keçelioğlu, 2024)

Yapının kuzey giriş cephe duvarı 0.30 m ve onu saran doğu, batı ve güney üç beden duvarı 0.70 m ölçülmüştür. Alanda yapılan incelemelerde, kalın beden duvarından dökülen sıvaların altında kerpiç toprak malzeme örnekleri tespit edilmiştir (Şekil 7). Yapının bulunduğu yörede kerpiç yığma yapım tekniğinin çokça görülmesi ve yazının ikinci bölümünde ele alınan caminin plan şemasıyla analogik benzerlik gösteren diğer camilerinde kerpiçten inşa edilmesi bu caminin de kerpiçten yapılmış olabileceğini desteklemektedir. Ancak eldeki verilere göre yapılan bu değerlendirmeler, yapının

tescillenmesi durumunda ilgili onay mercilerince verilen izinlere göre laboratuvar analizleri yapılarak kesin sonuca varılabilecektir.

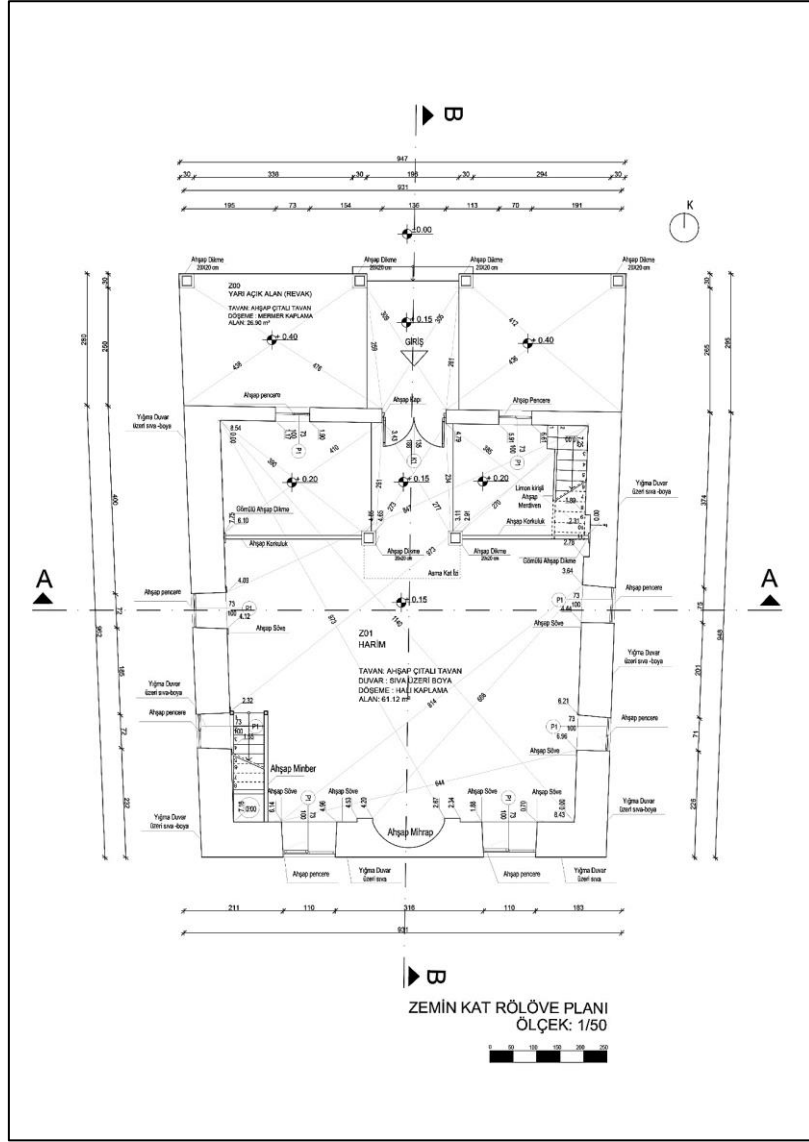


Şekil 7. Cami Duvar Sivasının Altında Görülen Kerpiç Malzeme Örnekleri ve 0.70 m Kalınlığındaki Beden Duvarı (Foto: Keçelioğlu, 2024)

### 1.3.1. Zemin Kat

Kareye yakın dikdörtgen plana sahip caminin zemin katına, yarı açık revak bölümünden (Şekil 8) ahşap çift açılımlı giriş kapısından ulaşılmaktadır. Yapının yaklaşık kare formulu tek sahınlı harim kısmı düz ahşap tavanla örtülüdür. Tavan kare baklava dilimi motifli ahşap çıtalarla kaplanmıştır. Harimin kuzey bölümü mahfil olarak düzenlenmiştir. Mahfilin alt zemin katı üç parçaya ayrılmış orta kısmı giriş bölümünü tanımlamaktadır. Doğu ve batıda yer alan diğer bölümler, giriş bölümünden 5 cm yükseltilip ahşap korkuluklarla çevrelenmiştir. Her iki bölümde giriş revak yönüne açılan birer adet ahşap pencere yer almaktadır. Batı bölümünde asma kat kadınlar mahfiline ulaşımı sağlayan 12 basamaklı ahşap merdiven bulunmaktadır. Mahfilin alt zemin katı da kare baklava dilimi motifli düz ahşap çıtalı tavanla örtülüdür (Şekil 9) (Şekil 10). Girişin tam karşısında ahşap üzeri boyalı mihrap ve mihrabın her iki yanına ahşap çift açılımlı pencereler yerleştirilmiştir. Mekânı saran batı ve doğu cephe duvarlarında da aynı boyutlarda simetrik ikişer adet çift açılımlı pencereler bulunmaktadır. Mekânda batı cephesi köşe noktasında ahşap süslemeli minber yer almaktadır. Zemin kat seviyesi iç mekân duvarları parapet seviyesine kadar ahşap lambiri kaplama, sonrasında sıva üzeri boyalıdır. Tüm zemin halı ile kaplıdır. Mekânın çeşitli yerlerine gelişigüzel yerleştirilmiş klima, elektrik aksamları, kalorifer petekleri, dolap, askılık, tablo gibi muhdes elemanları görüntü kirliliği yaratmaktadır (Şekil 11) (Şekil 12).

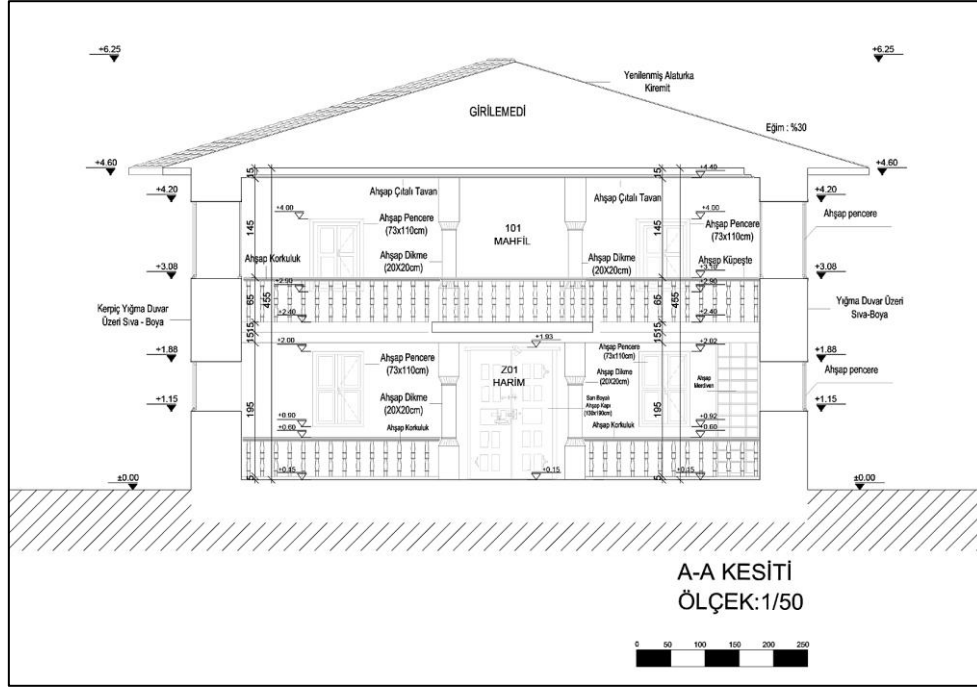




Şekil 8. Hilmi Efendi Cami Rölöve Zemin Kat Plan Çizimi (2024)



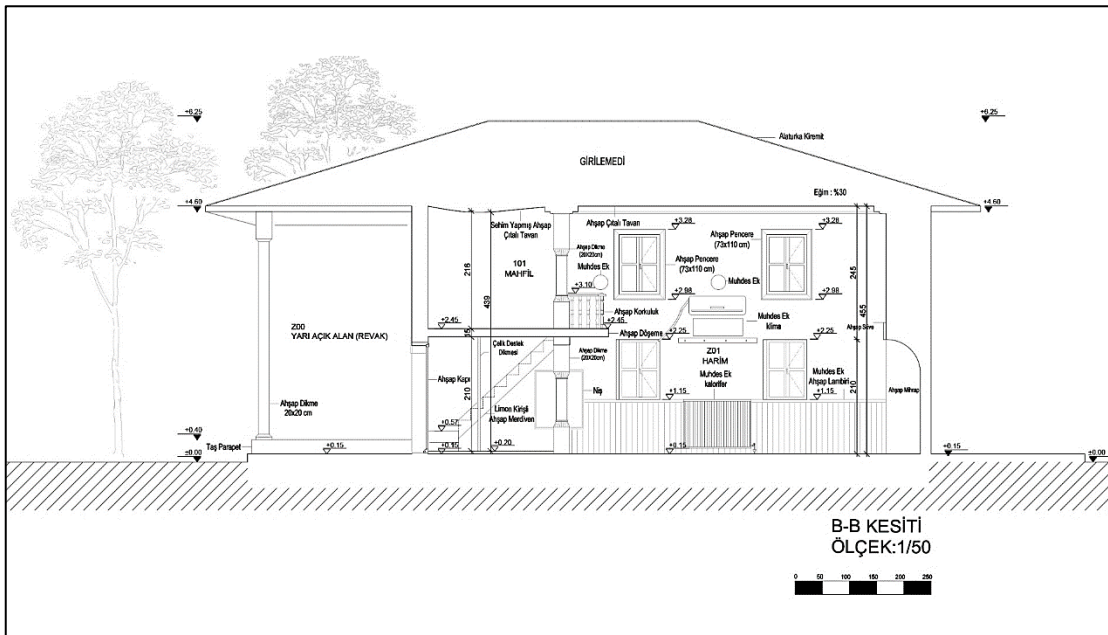
Şekil 9. Hilmi Efendi Cami Kuzey İç Mekân Görünümü (Foto: Keçelioğlu, 2023)



Şekil 10. Hilmi Efendi Cami Rölöve A-A Kesiti (2024)



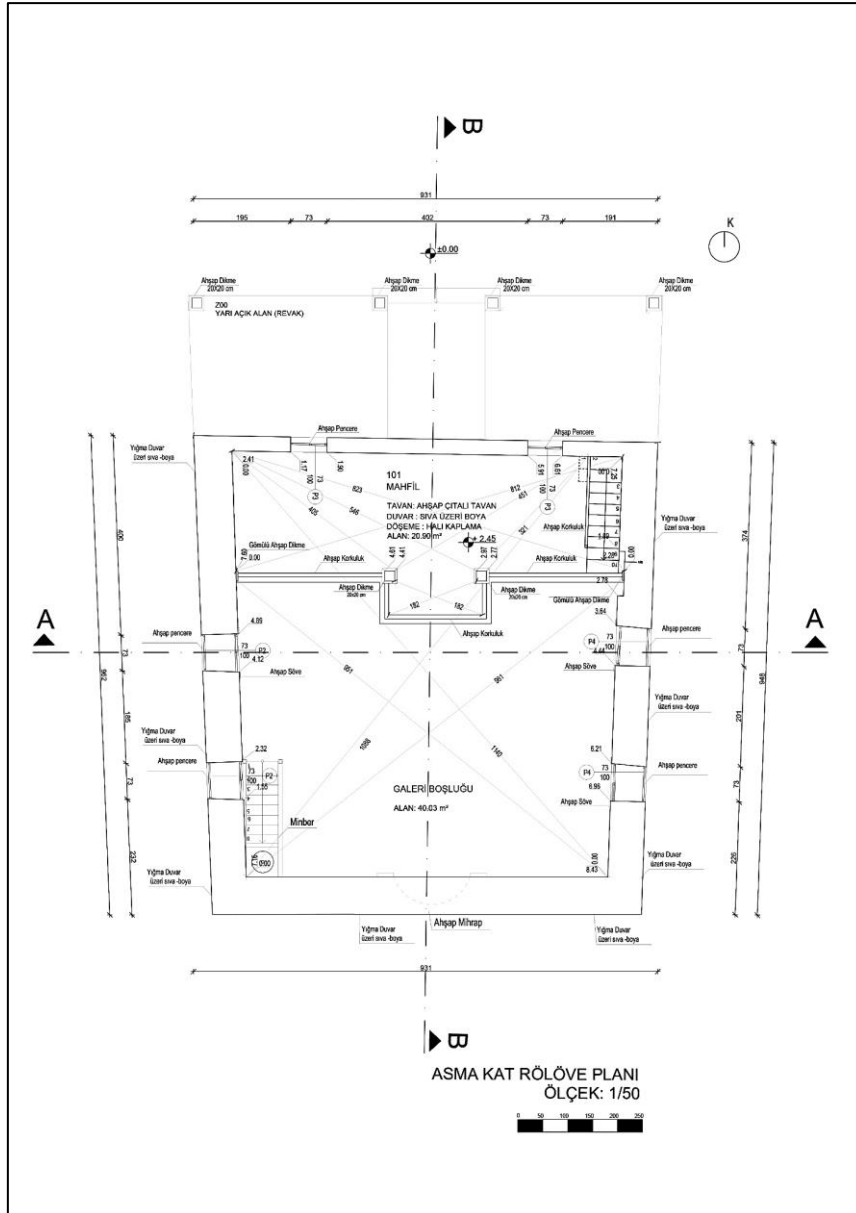
Şekil 11. Hilmi Efendi Cami Zemin Kat Güney, Doğu ve Batı İç Mekân Fotoğrafları (Foto: Keçelioğlu, 2023)



Şekil 12. Hilmi Efendi Cami Rölöve B-B Kesiti (2024)

## 1.3.2. Asma Kat

Caminin ahşap direkler üstünde yükselen dikdörtgen planlı asma katı mahfil katı olarak kullanılmaktadır. Güney harime bakan yönü ahşap korkuluklarla çevrili mahfilin, orta bölümü 0.80 m çıkma yapmaktadır (Şekil 13) (Şekil 14). Ahşap direklere ve üç yönden duvarlara taşıtılan mahfilin düz tavanı da kare baklava dilimi ahşap çıtalarla kaplanmıştır. Tavanın batı yönünde strüktürel sehim problemi görülmektedir. Mahfil katının kuzey cephe giriş yönündeki duvarında iki adet ahşap pencere yer almaktadır. Harim asma kat seviyesinde zeminde doğu ve batı duvarlarında yer alan pencere hizasında ikişer adet ahşap pencere daha bulunmaktadır. Mahfil mekânını saran tüm duvarlar parapet seviyesine kadar ahşap lambiri kaplı, geri kalan üst kısımları ise sıva üzeri boyalıdır. Mahfilin 0.15 m kalınlığındaki döşemesi halı kaplıdır (Şekil 14) (Şekil 15).



Şekil 13. Hilmi Efendi Cami Asma Kat Rölöve Plan Çizimi (2024)



Şekil 14. Hilmi Efendi Cami Asma Kat Güney ve Kuzey İç Mekân Fotoğrafları (Foto: Keçelioğlu, 2023)



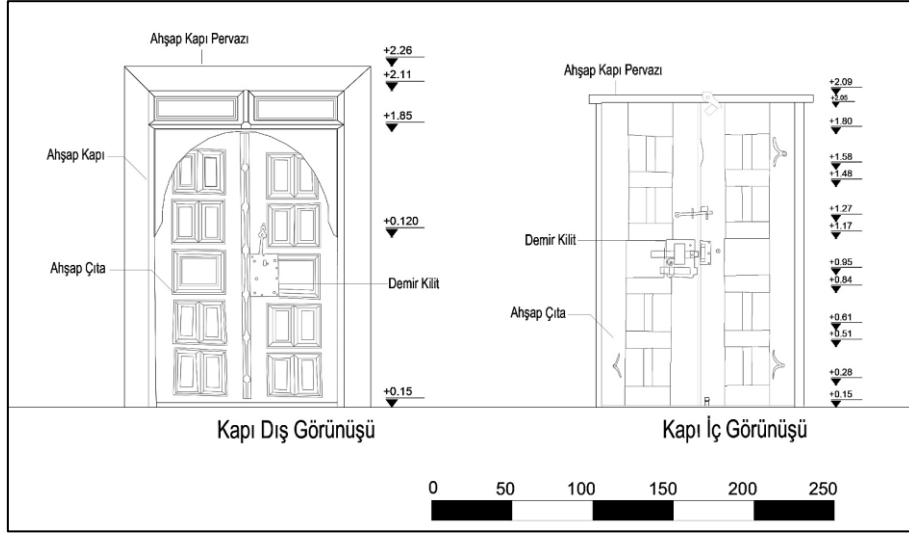
Şekil 15. Hilmi Efendi Cami Asma Kat Doğu ve Batı İç Mekân Fotoğrafları (Foto: Keçelioğlu, 2023)

#### 1.4. İç Mekân Ahşap Detayların İncelemesi

Yapının kuzey giriş cephesinde sarı ve yeşil yağlı boyalı ahşap çift açılımlı giriş kapısı yer almaktadır. Düz atkılı kapının dış cephesine ahşaptan basık kemer yapılmıştır. Kapının üstünde yörede bilinen adlarıyla güllep (kapı sürgüsü) ve zerze (demir kapı kilidi) yöresel metal kapı elemanları mevcuttur (Gösterir, 2022, s.212, s.252). Kapının her iki kanadına ortada kare tabla ve ona dikeyde simetrik iki sıra eşit ölçülerde ikişer adet dikdörtgen tabla motifleri yerleştirilmiştir (Şekil 16(a)(b)).

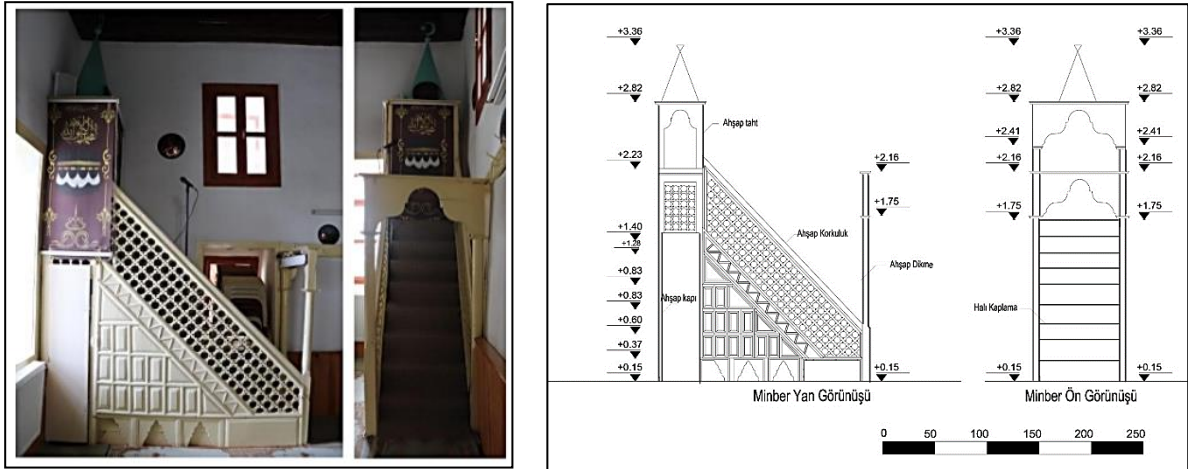


Şekil 16. (a) Ahşap Dış Kapı Görünümü (Foto: Keçelioğlu, 2023)



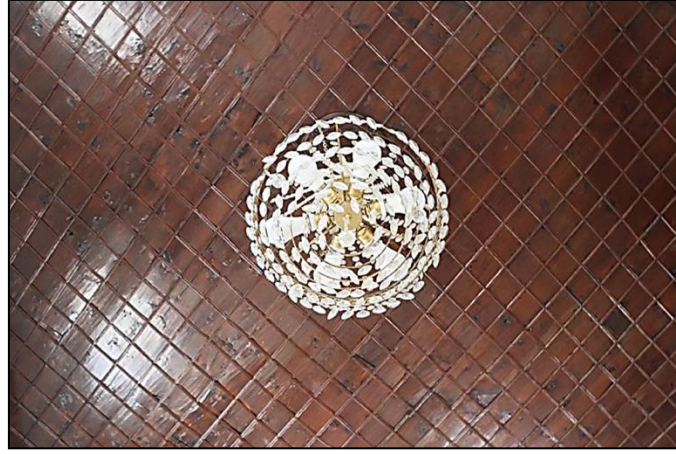
Şekil 16. (b) Ahşap Dış Kapı Çizimi (2024)

Mihrabın 1.90 m batısında, güneybatı köşede 2.65 x 0.80m ebatlarında on basamaklı ahşap minber bulunmaktadır. Minberin dört ahşap sütunlu taht kısmı külahla örtülmüştür. Taht bölümünün mihrap tarafına bakan alt kısmı kare motiflerle süslenmiş ve onun altında da düz bir kapı bulunmaktadır. Minberin yekpare korkulukları ajur tekniğinde kare motiflerle tezyin edilmiştir. Minberin mihrap tarafına bakan yüzü korkuluklara paralel zikzak motifi ardından üçgen ve dikey dikdörtgen motiflerle süslenmiştir. Bu kısmın en altında 3 eşit parçalı dikdörtgen çerçeveye oturtulmuş üçgen nişler ve devamında korkuluk kısmının altında düz ahşap tabla yer almaktadır (Şekil 17).

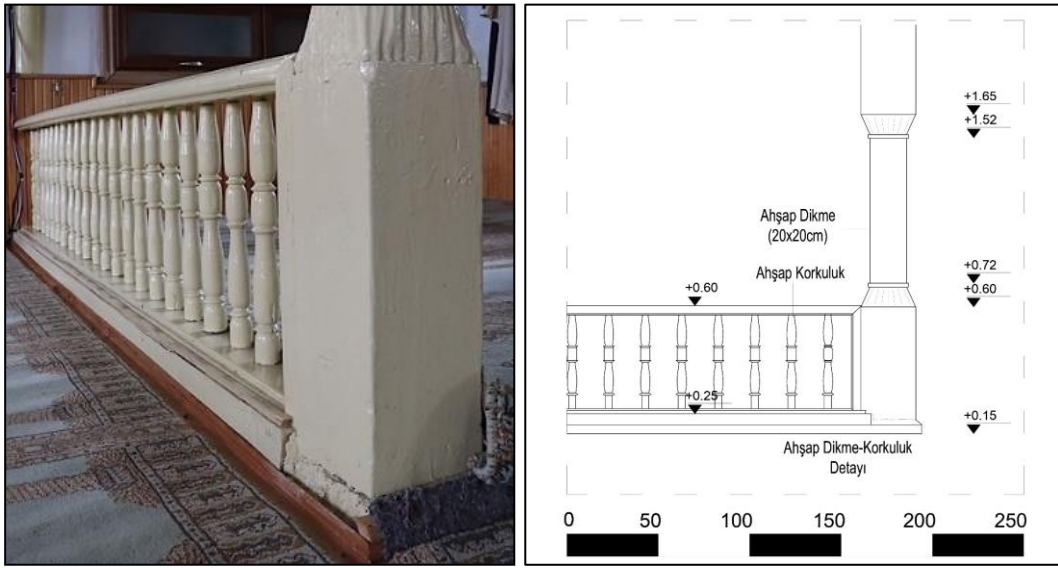


Şekil 17. Ahşap Minber Görünümü (Foto: Keçelioğlu, 2023) ve Çizimi (2024)

İç mekânda harim, mahfil katı ve onun alt bölümü tavanları kare baklava dilimi ahşap çıtalıdır (Şekil 18). Mahfil katı ve onun alt kısmında ayırıcı ve koruyucu amaçlı yerleştirilen ahşap küpeşteli ve tornalı korkuluklar da iç mekânın diğer ahşap süsleme detaylarıdır. Bunların yanı sıra alt ve üst bölümleri belirli bir yüksekliğe kadar dört köşeli, ardından orta dikme gövdesine daralan yivli üçgen kısım ve ahşap bilezikle bağlanan ahşap dikmeler de iç mekânda dikkat çeken ahşap detaylarıdır (Şekil 19).



Şekil 18. Baklava Dilimli Ahşap Çıtalı Tavan Görünümü (Foto: Keçelioğlu, 2023)



Şekil 19. Ahşap Korkuluk-Dikme Görünümü (Foto: Keçelioğlu, 2023) ve Çizimi (2024)

### 1.5. Cepheler

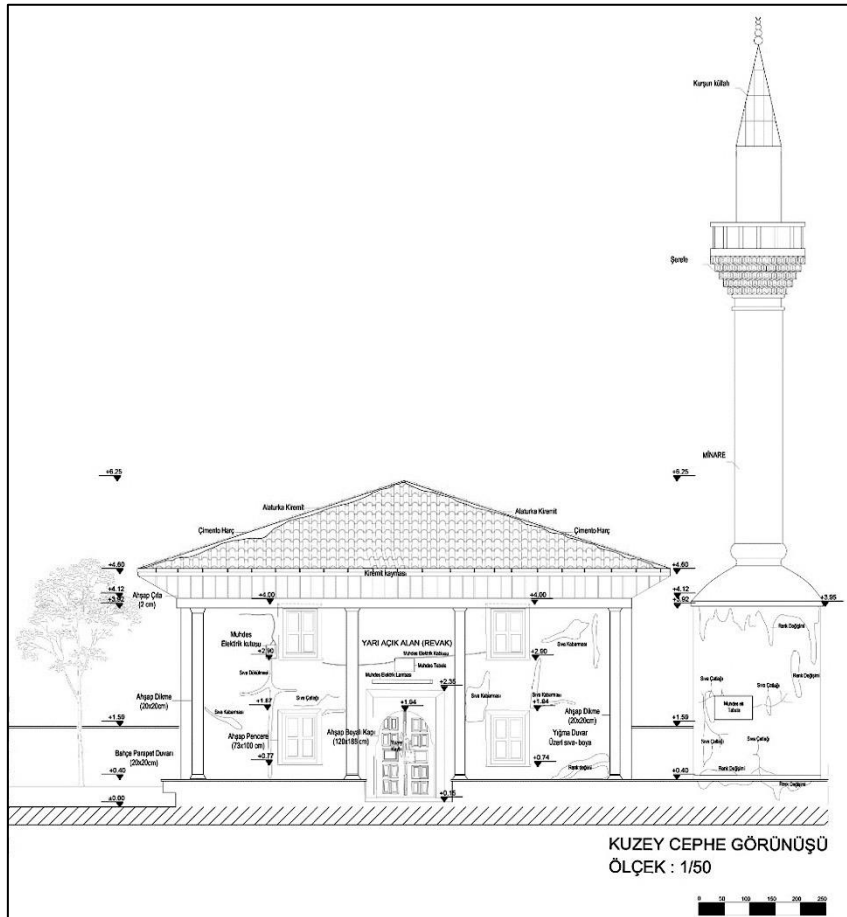
Yapının kuzey giriş cephesinde dört ahşap dikme ile taşınan kiremit kaplı çatı ile örtülmüş yarı açık revak alanı bulunmaktadır. Çatının saçak kısmı, yukarıya doğru pah verilerek ahşaptan inşa edilmiş ve bu şekilde hem yağmur suyunun uzaklaştırılması hem de giriş çatı örtüsünün tanımlı hale getirilmesi sağlanmıştır. Revak alanı kış aylarına denk gelen özel dinî günlerde geçici olarak kapatılarak içerisinde ibadet yapılmasına olanak sağlanacak şekilde de kullanılmaktadır. Yerden 40 cm yükseltilmiş cami giriş aksının her iki yanındaki yarı açık revak alanı oluşturduğu yükseklik farkı sayesinde girişi tanımlı hale getirmiştir. Sıva üzeri sarı boyalı cephede dışardan düz atkılı ahşaptan basık kemerli giriş kapısının her iki yanında her katta ikişer adet olacak şekilde ahşap pencereler yer almaktadır. Yapıya sonradan eklenmiş ayakkabılıklar ve kablo gibi muhdes elemanlar cephede görüntü kirliliği oluşturmaktadır. Giriş duvarlarında ağırlıklı olarak sıva kaybı ve revak çatısını taşıyan dikmelerdeki ahşaplarda ıslanmalara bağlı şişmeler ve çatlamlar da görüntü kirliliği ve bozulmalar olarak görülmektedir. Kuzey cephe yanındaki betonarme münferit minarenin kürsü ve pabuç kısmında ise sıva kaybı ve yer yer renk değişimleri göze çarpmaktadır.

Hilmi Efendi Sokağı'na bakan ve eğim farkından dolayı tek katlı görünen yapının güney cephesinde, iki adet demir parmaklıklı ahşap pencere bulunmaktadır. Aynı cephede subasman seviyesine kadar kaba

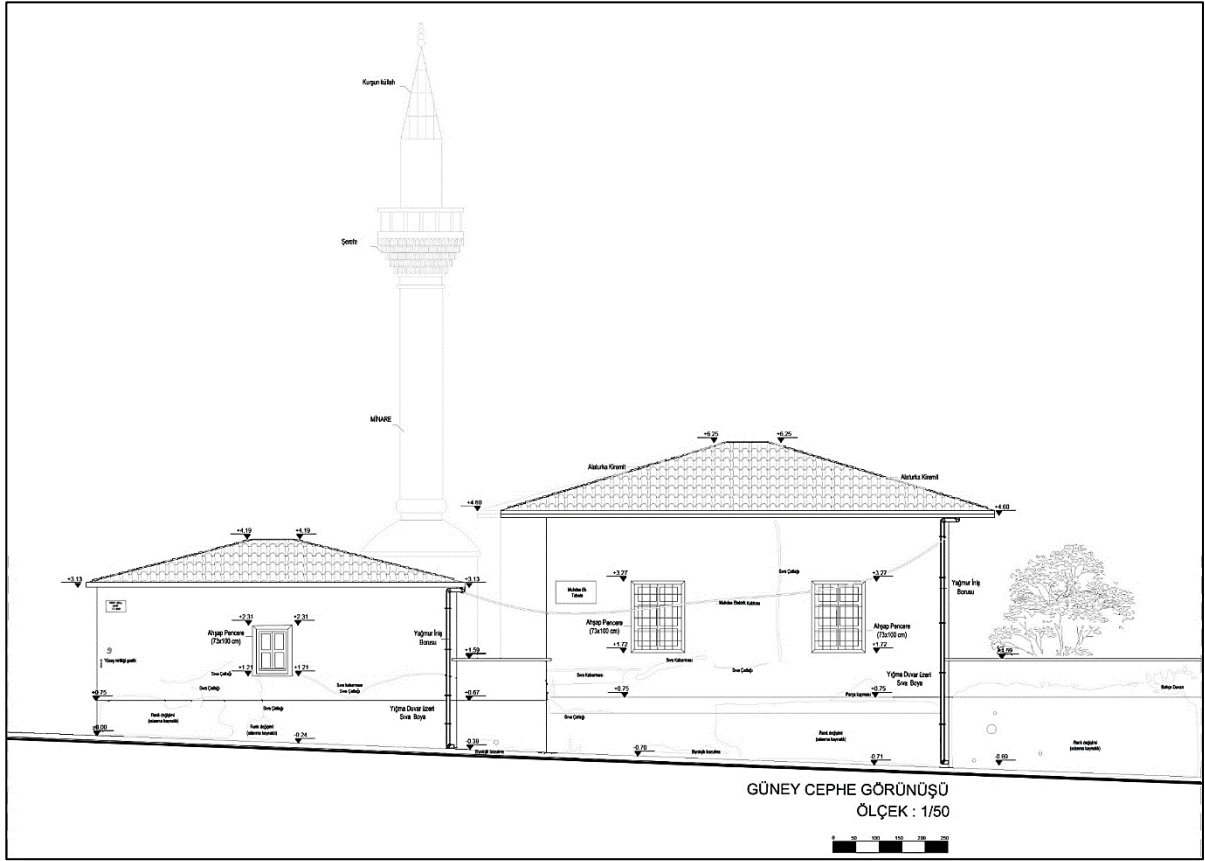
sıva, kalan üst kısımlarında sıva üzeri sarı boya görülmektedir. Yapının devamında bahçe duvarı ve sohbet odası yer almaktadır. Yapının güney yola bakan cephesinde zemin suyun drene edilememesinden kaynaklı olduğu düşünülen ıslanma ve buna bağlı renk değişimleri, sıva çatlakları, kabarması, dökülmesi ve yüzey kayıpları görülmektedir. Diğer cephelerdeki muhdes elemanlar (elektrik kablosu, tabela, yağmur iniş boruları) görüntü kirliliği oluşturmaktadır (Şekil 20) (Şekil 21 (a) (b)).



Şekil 20. Hilmi Efendi Cami Kuzey ve Güney Cephe Görünümü (Foto: Keçelioğlu, 2023)



Şekil 21. (a) Hilmi Efendi Cami Kuzey Cephesi (2024)



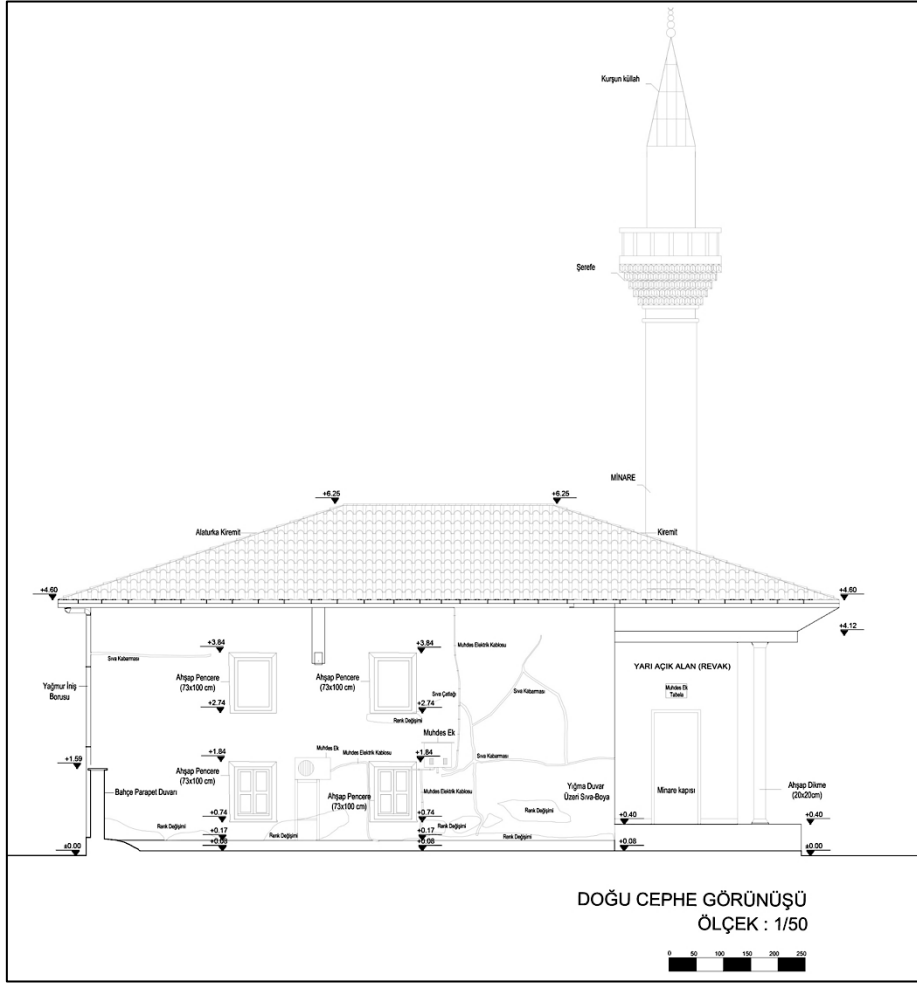
Şekil 21. (b) Hilmi Efendi Cami Güney Cephesi (2024)

Caminin bahçeye bakan sıva üzeri sarı boyalı doğu cephesinde, zemin ve üst katta ikişer adet aynı hizada olacak şekilde pencereler ve sonradan eklenen muhdes elemanlar (klima, elektrik pano ve kabloları) görülmektedir. Yapının sohbet odasından dar bir hol ile ayrılan batı cephesinde, planda doğu cephesine simetrik şekilde yerleştirilmiş yine zemin ve üst katta ikişer sıralanmış pencereler yer almaktadır ahşap saçak yapının tüm cephelerinde devam etmektedir. Doğu ve batı iki cephede de ıslanmaya bağlı olarak renk değişimleri, sıva çatlakları, kabarması ve dökülmeleri görülmektedir (Şekil 22) (Şekil 23 (a) (b)).

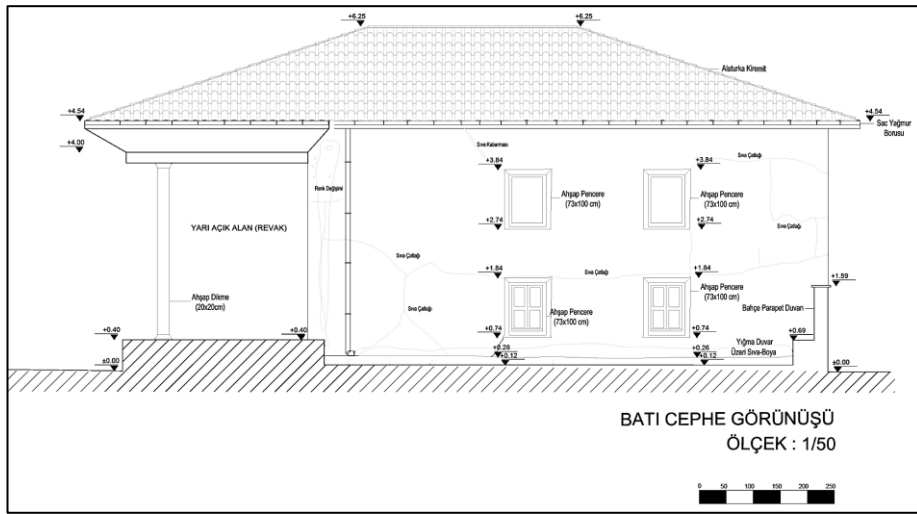


Şekil 22. Hilmi Efendi Cami Doğu ve Batı Cephe Görünümü (Foto: Keçelioğlu, 2023)





Şekil 23. (a) Hilmi Efendi Cami Doğu Cephesi (2024)

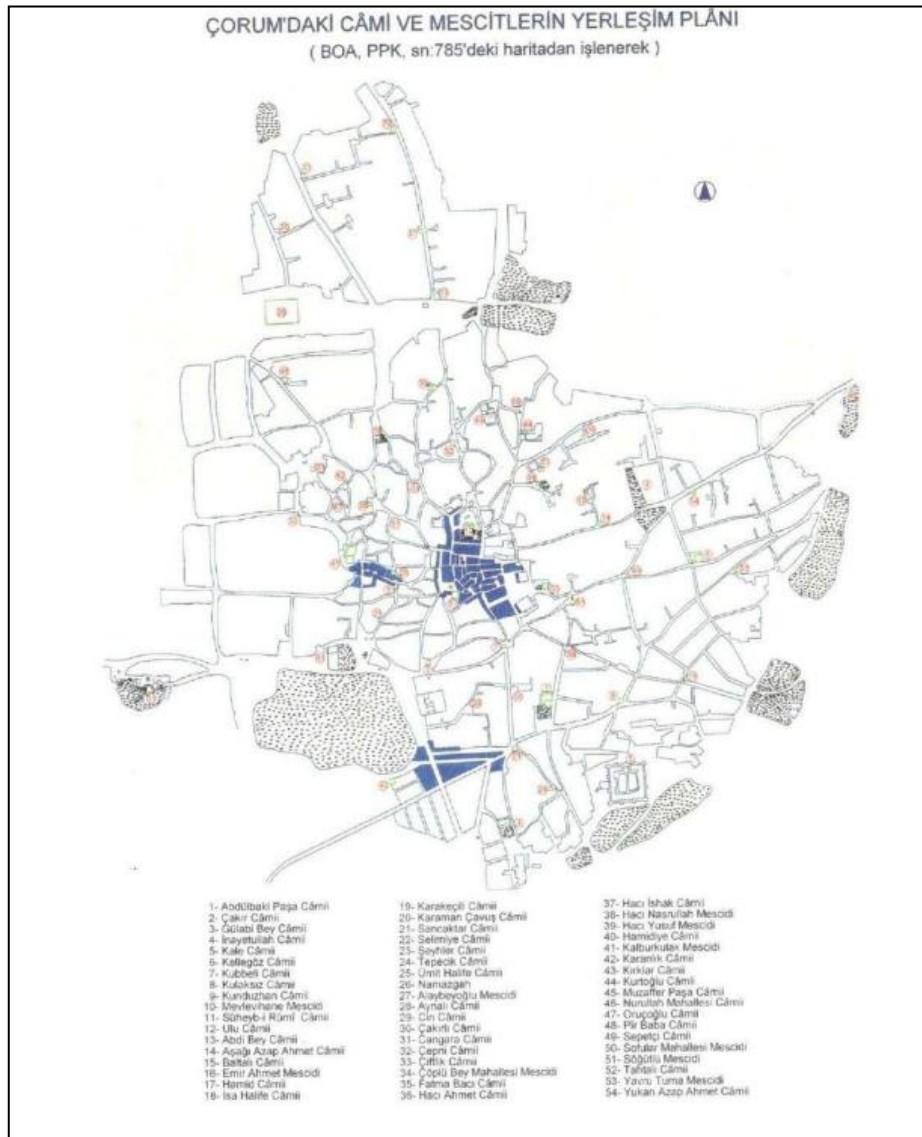


Şekil 23. (b) Hilmi Efendi Cami Batı Cephesi (2024)

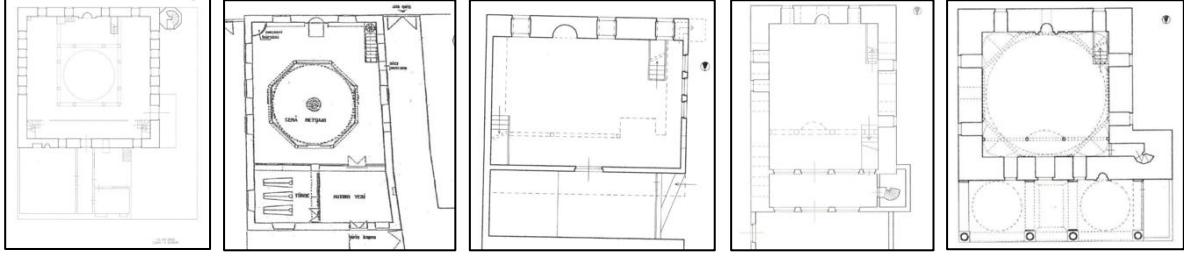
## 2. Hilmi Efendi Cami'nin Çorum Cami Mimarisinde Yeri

Çorum iline ait 1892 tarihli Osmanlı arşivindeki haritada ismi görünen ancak günümüze ulaşamayan birçok mescit ve cami (2004 yılı verilerinde toplamda 39 cami ve 32 mescit) bulunmaktadır (Şekil 24) (Dündar, 2007, s.209). Dündar, yapıların tahribat ve yok olma nedenini; taş temel üzerine kerpiçten, düz ahşap tavanlı ve kırma çatılı olarak inşa edilmeleri, Çorum'un Kuzeydoğu Anadolu deprem fay hattı üzerinde yer alması sebebiyle yıkıcı depremlere maruz kalmaları ve bazı cami ve mescitlerin vakıflar tarafından ihale yoluyla satılmaları veya yerlerinin yerel resmî kurumlara bırakılmaları olarak açıklamaktadır (Dündar, 2004, s.168).

Dündar, Çorum Cami ve mescitleri üzerinde yaptığı çalışmada; Çorum cami ve mescitlerini plan tipleri bakımından (a) Kare planlı ve merkezi kubbeli camiler, (b) Dikdörtgen planlı merkezi kubbeli camiler, (c) Enine dikdörtgen planlı tek sahninli ve ahşap tavanlı camiler, (d) Boyuna dikdörtgen planlı tek sahninli ve ahşap tavanlı camiler, (e) Kubbe ile örtülü kare veya dikdörtgen planlı camiler olmak üzere beş gruba ayırmıştır (Dündar, 2004, s.150-152) (Şekil 25).



Şekil 24. Çorum'daki Cami ve Mescitlerin Yerleşim Planı (Dündar, 2007, s.209)



Şekil 25. (a) Kare Planlı ve Merkezi Kubbeli Camiler (Kulaksız Cami Planı) (Dündar, 2007, s.56)

(b) Dikdörtgen Planlı Merkezi Kubbeli Camiler (Mevlevihane Mescidi Planı) (Dündar, 2007, s.67)

(c) Enine Dikdörtgen Planlı Tek Sahınlı ve Ahşap Tavanlı Camiler (Kale Cami Planı) (Dündar, 2007, s.37)

(d) Boyuna Dikdörtgen Planlı Tek Sahınlı ve Ahşap Tavanlı Camiler, (Kunduzhan Cami Planı) (Dündar, 2007, s.62)

(e) Kubbe ile Örtülü Kare veya Dikdörtgen Planlı Camiler, (Gülabi Bey Cami Planı) (Dündar, 2007, s.26)

İncelenen camiler arasında Çorum cami mimarisinin plan şeması bakımından çeşitlilik gösterdiği anlaşılrsa da boyuna dikdörtgen planlı tek sahınlı ahşap tavanlı camilerin yoğunlukta olduğu, kubbe ile örtülü kare ve dikdörtgen planlı cami tipinin tek örnek (Gülabi Bey Cami) bulunduğu tespit edilmiştir. Çalışmada aynı plan grubuna giren camiler birbirinin halkası kabul edilmiştir. Bu bağlamda boyuna dikdörtgen planlı tek sahınlı ahşap tavanlı beş caminin- Abdülbaki Paşa (17. yy. ilk çeyreği), Kellegöz (1660), Kunduzhan (16.yy, 19.yy. sonlarında tamir), İneyetullah (1900), Çakır (19.yy. ortaları) Camileri'nin- birbirlerinin halkaları olduğu ifade edilmiştir. Çorum'daki bu beş caminin planları bakımından İskilip'teki Cuval (18.yy), Meydan (18.yy), Hanönü (18-19.yy.), Ankara'da Hemhüm (15.yy.), Ağa Ayak (1705) ve Yenice Mahalle (18. veya 19.yy.) camilerine de benzedikleri belirtilmiştir (Dündar, 2004, s.161).

Bu veriler ve cami üzerinde yapılan incelemeler doğrultusunda; Hilmi Efendi Cami Çorum'daki dikdörtgen planlı, tek sahınlı ve ahşap tavanlı camiler grubuna girmektedir. Bu gruba giren tüm camilerde olduğu gibi son cemaat yeri mevcut olup buradan yaklaşık kare formlu harime geçilir. Harim güney cephesinin ortasında mihrap onun batısında ahşap minber yer almaktadır. Harim bölümü düz tavanı ahşap çita ile kaplıdır. Bu gruptaki camilerde olduğu gibi kuzey yönünde dikmeler üstünde yükselen mahfil katı mevcuttur. Mahfil katı ve onun alt katı ahşap korkuluklarla çevrelenmiş ve bu bölümler düz ahşap çitalı tavanla örtülüdür. Camide pencereler altlı üstlü iki sıra halinde yerleştirilmiştir. Duvarlardaki dolu-boş oranları Çorum cami mimarisinde çoğunlukla (Çorum Ulu Cami, Kubbeli Cami ve Suheyb-i Rumi Cami hariç tutularak) görülen şekilde insan ölçeği göz önüne alınarak tasarlanmıştır (Dündar, 2004, s.153). Caminin örtü sistemi ilçe genelinde ve bu plan tipinde olduğu gibi kiremit kırma çatıdır. Bunun yanı sıra yine Çorum cami mimarisinde en yaygın görülen kerpiç yapım tekniğinin (Dündar, 2004, s.162), Hilmi Efendi Cami'nin beden duvarlarında dökülen sıva altlarında görülen kerpiç malzeme örneklerine rastlanması bu camide de olabileceğini düşündürmektedir ancak bu bilgi bilimsel incelemelerle netliğe kavuşabilecektir (Dündar, 2004, s.164).

## 2.1. Hilmi Efendi Cami'nin Benzer Mimari Özellikler Gösteren Tescilli Camilerle Değerlendirilmesi

Bu bölümde öncelikle, Hilmi Efendi Cami ile benzer mimari özellikler gösteren Çorum'da günümüze ulaşan tescilli Kellegöz, İneyetullah ve Çakır Camilerin; yapım tarihi, tescil, koruma durumları ve mimari özellikleri hakkında yazılı ve görsel bilgiler verilmiştir. Sonrasında Hilmi Efendi Cami ile olan benzerlikleri karşılaştırmalı değerlendirilip ortaya konulmuştur.

### 2.1.1.Kellegöz Cami

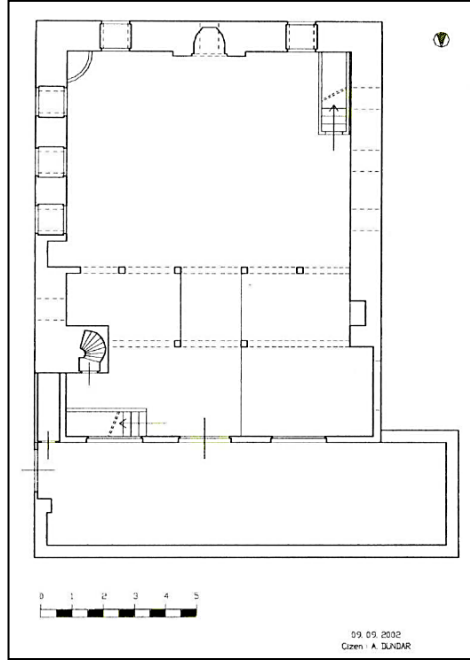
Çorum merkezinde bulunan Kellegöz Cami; Kale Mahallesi, Müftü Tevfik Sokak ile Milönü Caddesi'nin kesiştiği köşede bulunmaktadır (Şekil 26). Caminin inşa kitabesi yoktur. Ancak camide "Kellegöz Cami 1660" yazılı bir levha bulunmaktadır. Hurufat defterlerindeki kayıtlarda bu isimle anılan bir mescit veya cami bulunmamakta olup bu durum caminin isminin sonradan değiştiği ya da yakın zamanda inşa edilmiş olmasıyla açıklanmıştır. Osmanlı arşivleri 1892 yılına ait haritada ismi geçen ve Miladi 1908'de tamir edildiği bilgisi doğrultusunda (1973 Çorum İl Yıllığı, s.128) caminin Hurufat defterlerinde farklı isimle kayıtlı olduğu sonucuna varılmıştır (Dündar, 2004, s.38-41). Cami 1983 tarihinde tescil edilerek koruma altına alınmış (Demirci, 2013, s. 66-67) ve 2019 tarihli tescil fişine göre yapının koruma durumu iyi olarak belirtilmiştir. Banisi ve mimarı hakkında bir bilgi bulunmayan cami 2020 yılında restorasyon geçirmiştir.



Şekil 26. Kellegöz Cami Görünümü (KTB,1983; Dündar, 2004, s.208; Foto: Keçelioğlu, 2023)

Kellegöz Cami, kuzey-güney istikametine uzanan dikdörtgen planlı, düz ahşap tavanlı dışardan geniş saçaklı kırma kiremit çatıyla örtülü bir harimden oluşur (Şekil 27). Harimin kuzeyinde küçük bir avlu yer almakta olup avluya ulaşım Milönü Caddesi üzerindedir. Caminin beden duvarları kerpiçten olup taş temeller üzerine oturmaktadır (Dündar, 2004, s.39). Çimento ile sıvanmış duvarlar; doğu, batı ve güney cephelerinde yaklaşık 0.95 m kuzey duvarında ise 0.20 m ölçülerindedir. Harim bölümüne kuzeydeki kapıdan ulaşılmaktadır. Mihrap mihrabındaki düz atkılı kapının dış yönüne ahşaptan basık kemer yapılmıştır. Yapıya giriş kahverengi yağlı boyalı çift kanatlı tablalı kapıdan sağlanmaktadır. Yapının tek sahınlı harim kısmı dört taraftan duvarlara oturan düz ahşap tavanla örtülüdür. Tavan göbekli ve doğu-batı yönünde belirli aralıklarla yerleştirilmiş çitakari uzun dikdörtgen süslemelere sahiptir. Harimin kuzey bölümü mahfil olarak tasarlanmış mahfilin alt bölümü üç bölüme ayrılmıştır. Orta bölümden harime giriş sağlanırken batı tarafında camekânlı bir oda, doğu tarafında mahfile ulaşımı sağlayan on üç basamaklı merdiven ve minare bulunmaktadır. Mahfilin altında batı ve doğuda yer alan her iki bölüm ahşap korkuluklarla çevrilmiştir (Dündar, 2004, s.38). Ahşap direkler ve üç yönde duvarlara taşıtılan ve ahşap ayırıcı korkulukları olan mahfilin güney tarafı orta bölümü harime doğru yarım daire şeklinde dışarı çıkma yapmaktadır. Mahfilin tavanı da doğu-batı yönünde uzanan çitakari dikdörtgenlerle süslenmiştir. Caminin batı cephesinde evlerin bulunması dolayısıyla alttan pencere açılmamıştır. Diğer cephelerde düz atkılı dikdörtgen ahşap pencereler yer almaktadır. Caminin doğu, batı ve güney cephesindeki üst pencereler dışardan düz atkılı ve alçı şebekeli, içerden sivri kemerli ve vitraylıdır. Kuzey giriş cephesi üst sırada ise dikdörtgen ahşap pencereler yer almaktadır. Güney duvarının ortasından dikdörtgen çerçeveli bitkisel motifli bordürlü alçı bir mihrap yer almaktadır. Mihrabın 3.40 m batısında, güneybatı köşede yapım tarihi 17. yy. tarihlenen 2.70x0.70m ebatlarında yedi basamaklı ahşap minber bulunmaktadır. (Dündar, 2004, s.38-39). Minberin dört ahşap sütunlu taht kısmı ahşap bir külahla örtülmüştür. Taht bölümünün alt kısmı yedi

sıra kare ve dikdörtgenlerden oluşan motiflerle süslenmiştir. Minberin yekpare korkulukları ajur tekniğinde eşkenar dörtgen motiflerle tezyin edilmiştir. Minberin mihrap tarafına bakan yüzü çıtakari karelerle süslenmiş ortasında da yuvarlak bir rozet bulunmaktadır. Bu kısmın alt sırasına 7 eşit parçalı kemerli nişler yerleştirilmiştir (Şekil 28) (Hakyemez, 2019, s.152). Kellegöz Camisi'nin minaresi harimin kuzeydoğu beden duvarına bitişik ve ahşaptandır. Minareye mahfilin altındaki kapıdan, mahfilden ve avludan girilebilmektedir (Dündar, 2004, s.39).



Şekil 27. Kellegöz Cami Planı (Dündar, 2004, s.43)



Şekil 28. Kellegöz Cami Ahşap İç Mekân Görünümleri (Foto: Keçelioğlu, 2023)

### 2.1.2.Çakır Cami

Çorum merkezinde bulunan Çakır Cami, Çepni Mahallesi'nde Kubbeli 1. Sokak ile Taşhan Caddesi kesişiminde yer almaktadır (Şekil 29). Camiye giriş Taşhan Caddesi üzerinden olup yapım tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber caminin doğu duvarında yer alan "Çakır Cami 1950" tamir kitabesi ve 1892 tarihli Çorum haritasında mescit olarak gösterilmesi dolayısıyla 19.yy. ortalarında yapıldığı tahmin edilmektedir. Çorum Valiliği 25.4.1995 gün 720/702 sayılı yazısıyla Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne caminin yıkılıp yıkılmayacağı konusunda görüş sormuş ve Ankara'da 26.06.1995 tarih ve 331 no'lu toplantıda aynı tarih 4041 no'lu kararla Çakır Cami'nin yöresel öğeler taşıdığından taşınmaz kültür varlığı olarak tescil edilmesine karar verilmiştir. Banisi ve mimarı hakkında bir bilgi

bulunmayan yapının 2003 yılında iç-dış boya ve badanası yapılmış, dış beden duvarları pencere altına kadar mermerle kaplanmıştır (Dündar, 2004, s.15-18).

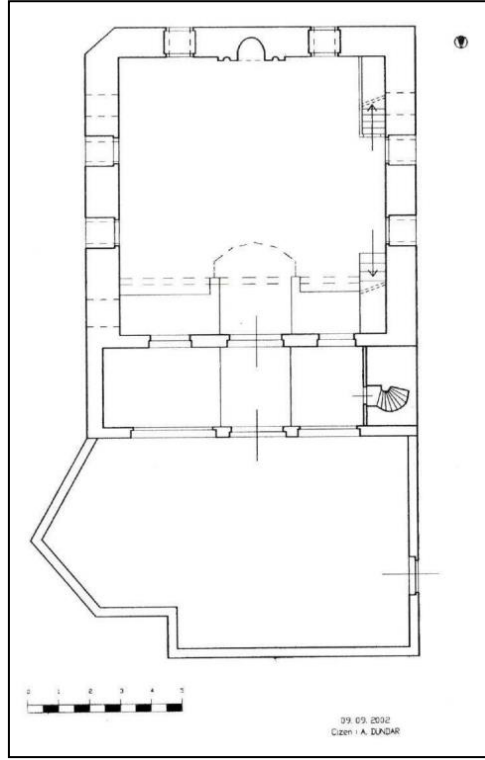
Çakır Camii, kare planlı harim ve onun kuzeyinde yer alan üç taraftan kapalı son cemaat yeri ve üzeri sonradan üst örtüyle örtülen kuzeydeki yamuk avludan oluşmaktadır (Şekil 30). Düz ahşap tavanlı yapı dışardan geniş saçaklı kırma kiremit çatıyla örtülüdür. Yapı taş temeller üzerine kerpiç örgü ve ahşap hatıllı duvarlarla inşa edilmiştir. Çimento sıvalı duvarlar doğu ve güney cephelerde 1.10 m, batıda 1.00 m kalınlığındadır. Kuzey duvarı hımiş tekniğiyle yaklaşık 0.25 m kalınlığında örülmüştür. Caminin son cemaat yerinin üstü kapatılarak harimin kuzeyindeki mahfile katılmıştır. Son cemaat kısmından harime düz atkılı ahşap çift açılımlı kapıdan girilmektedir. Yaklaşık kare biçimli (8.60x8.20) harim düz ahşap tavanla örtülmüştür. Üç yönde duvarlara kuzeyde ahşap direkleri bağlayan kirişlere oturan göbekli tavan doğu-batı yönünde uzanan ince uzun çitakari dikdörtgenlerle süslenmiştir (Dündar, 2004, s.15) (Şekil 31).

Harimin kuzey kısmı mahfil olarak düzenlenmiştir. Mahfilin alt bölümü, üç kısma ayrılmış olup kapı önü harime katılırken doğu ve batı kısımları hafif yükseltilip ahşap korkuluklarla çevrilmiştir. Ahşap direkler ve üç yönde duvarlara taşıtılan mahfile, harimin kuzeybatısında yer alan on iki basamaklı merdivenle ulaşılmaktadır. Ahşap korkularla çevrelenmiş mahfilin orta kısmı güney harime doğru yay şeklinde çıkma yapmaktadır. Harimdeki çitakari düz tavan süslemeleri mahfilde de devam etmektedir. Caminin doğu, batı ve güney cephelerinde yer alan alt sıra pencereleri düz atkılı ve ahşap dikdörtgendir. Üst sıra pencereleri ise dışardan kemerli alçı şebekeli içerden ise kemerli ve vitraylıdır. Ancak 2003 yılı boya badana çalışmalarında güney cephe pencereleri beyaz yağlı boya ile boyanarak bu özelliklerini kaybetmiştir. Kuzey giriş cephesi alt ve üst sıra pencereleri ise dikdörtgen şeklinde ahşaptandır. Güney duvarının ortasında dikdörtgen çerçeveli tezyinatsız bordürlü alçı mihrap yer almaktadır. Mihrabın 2.95 m batısında ise yapım tarihi 18.yy tarihlenen 2.60x0.90 m ölçülerinde sekiz basamaklı ahşap minber bulunmaktadır (Dündar, 2004, s.16).

Minberin dört ahşap sütunlu taht kısmı ahşap bir külahla örtülmüştür. Taht bölümünün açık olan en alt kısmı düz ahşap bir kapıyla kapatılmış üst kısımları sırasıyla bir kare bir dikey uzanan dikdörtgen şeklinde ikiye ayrılmış ve içerileri eğik çubuklarla süslenmiştir. Minberin yekpare korkulukları ajur tekniğinde ortasında altıgen yıldız bulunan yuvarlak geçme motiflerle tezyin edilmiştir. Minberin mihrap tarafına bakan yüzü içlerine gülce yerleştirilmiş geometrik karelerle süslenmiştir. Bu kısmın alt sırası 5 eşit parçaya ayrılarak içleri sağır dilimli kemer şeklinde düzenlenmiştir (Dündar, 2004, s.17; Hakyemez, 2019, s.264-265) (Şekil 31). Çakır Cami'nin minaresi son cemaat yerinin batısında ahşaptan inşa edilmiştir. Minareye hem son cemaat yerinden hem de mahfil kısmından geçilmektedir (Dündar, 2004, s.15).



Şekil 29. Çakır Cami Görünümü (Dündar, 2004, s.208; Hakyemez, 2019, s.267; Foto: Keçelioğlu, 2023)



Şekil 30. Çakır Cami Planı (Dündar, 2004, s.19)



Şekil 31. Çakır Cami Ahşap İç Mekân Detayları (Foto: Keçelioğlu, 2023)

### 2.1.3. İnyetullah Cami

İnyetullah Cami, Çorum merkezinde, Karakeçili Mahallesi'nde Karakeçili Sokağı ile Kültür Sokağı'nın kesişiminde bulunmaktadır. İnşa kitabesi olmayan camide "İnyetullah Cami Y. Tarihi 1903" şeklinde Türkçe bir kitabe ve vitraylı pencere de 1318/1900 tarihleri bulunmaktadır. Kaynaklarda Cami'nin, 1900 yılında halk tarafından yaptırıldığı bilgisi mevcuttur (Çorum 1973 İl Yıllığı, s.127; Dündar, 2004, s. 30). Sözlü kaynaklara göre yapı 2003 yılında esnaf tarafından onarılmıştır. Eser, Ankara Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu'nun 2020 yılına ait kararı ile tescillenmiş anıtsal birinci derece bir eserdir. Tescil fişinde koruma durumu orta olarak gösterilmiştir (Şekil 32).

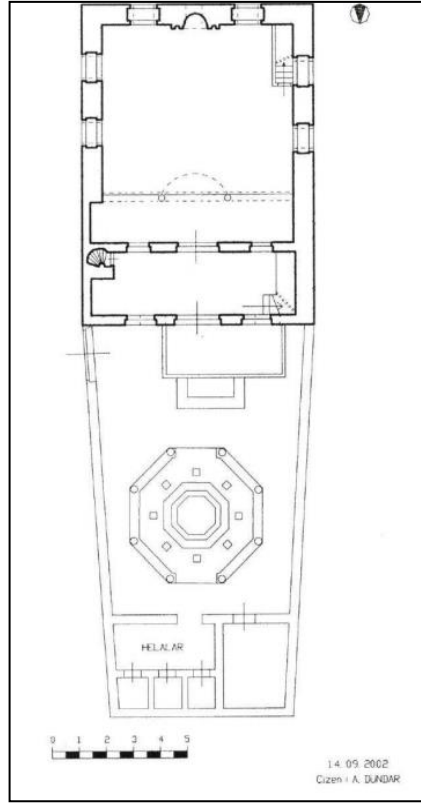
Cami, kuzey-güney yönünde tek sahnin halinde uzanan dikdörtgen planlı harim ve harimin kuzeyinde yer alan son cemaat yeri ve kuzey avludan oluşmaktadır. Son cemaat yerinden kuzeye doğru daralan bir şekil gösteren avlunun ortasında sekizgen bir şadırvan, kuzeyinde ise helalar yer almaktadır (Şekil 33). İnyetullah Cami'nin duvarları taş temeller üzerine ahşap hatıllı kerpiçten inşa edilmiştir. Kuzey cephede ise hımiş tekniği kullanılmıştır. İçten ve dıştan çimento sıvalı duvarlar; doğu, batı ve güney cephelerinde yaklaşık 0.75 m kuzey cephesinde ise 0.20 m ölçülerindedir. Çift kanatlı ahşap bir

kapıyla son cemaat yerine ve oradan ahşaptan ikinci bir kapıyla harim alanına girilmektedir. Kareye yakın plana sahip harim dört yönde duvarlara oturan düz ahşap tavanla örtülüdür (Dündar, 2004, s. 27). Göbeksiz ahşap tavanı dört köşede yelpaze motifli kare ve dikdörtgenlerden oluşan çitakari süslemelidir. Harimin kuzeyinde mahfil yer almakta olup mahfil; ahşap direkler ve üç yönde duvarlara taşıtılmaktadır. Ahşap korkuluklarla çevrili mahfilin güney tarafı mihrap mihreri yay şeklinde dışarı taşırılarak müezzinin yeri belirginleştirilmiştir. Mahfilin tavanı da doğu-batı yönünde uzanan dikdörtgen çitakari süslenmiştir. Caminin alt sıra pencereleri düz atkılı ve dikdörtgen şeklinde ahşaptandır. Üst sıra pencereleri doğu, batı ve güney cephelerinde dışardan sivri kemerli alçı şebekeli içerden sivri kemerli camlı güney cephesinde ise vitraylıdır. Kuzey cephe üst sıra pencereleri ise dikdörtgen ahşaptandır (Dündar, 2004, s. 28). Güney cephesinin ortasında dikdörtgen ahşap çerçeveli mihrap yer almaktadır. Mihrabın 2.34 m batısında ise 20.yüzyıl başlarında yapılmış 2.20x0.70 m ölçülerinde beş basamaklı ahşap minber bulunmaktadır. Minberin dört ahşap sütunlu taht kısmı ahşap bir külahla örtülmüştür. Taht bölümünün altı dört eşit dikey dikdörtgene ayrılarak bitkisel ve geometrik motiflerden oluşan kompozisyonlarla doldurulmuştur. Minberin yekpare korkulukları ajur tekniğinde bitkisel motiflerle tezyin edilmiştir. Minberin mihrap tarafına bakan yüzünün ortasında oval bir rozet çevresi kare ve dikdörtgenler içine yerleştirilmiş geometrik motiflerle süslenmiştir. Bu kısmın alt sırasında iki ve taht bölümünün alt sırasında bir adet dikdörtgenin içine uçlarında birer palmet bulunan baklava dilimi motifler yerleştirilmiştir. Üç motifinde ortasında stilize birer palmet ve ortalarında gülçeler bulunmaktadır (Dündar, 2004, s. 29; Hakyemez, 2019, s.289) (Şekil 34). Son cemaat yerine dahil edilen İnyetullah Cami'nin minaresi ahşaptandır. Minareye hem son cemaat yerinden hem de mahfilden çıkılmaktadır (Dündar, 2004, s.27).



Şekil 32. İnyetullah Cami Görünümü (KTB, 2020; Hakyemez, 2019, s.292; Foto: Keçelioğlu, 2023)





Şekil 33. İnyetullah Cami Planı (Dündar, 2004, s.31)



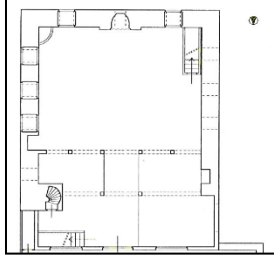
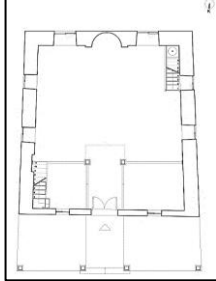
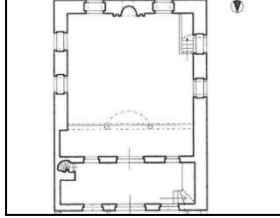
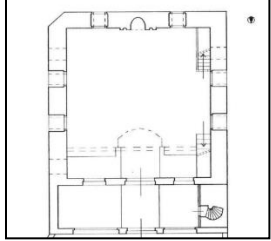












Şekil 34. İnyetullah Cami Ahşap İç Mekân Detayları (Foto: Keçelioğlu, 2023)

## Değerlendirme

Hilmi Efendi Cami ile benzerliği tespit edilen tescilli Kellegöz Camii, İnyetullah Camii ve Çakır Cami'leri beraberce değerlendirildiğinde hepsinin Çorum cami ve mescitlerinde çokça görülen dikdörtgen planlı, tek sahnalı ve ahşap tavanlı camiler grubuna girdikleri görülmektedir (Şekil 35). İncelenen dört cami de içerden düz ahşap tavanla, dışarıdan kiremit kırma çatı ile örtülüdür. Çorum cami mimarisinde en yaygın görülen taş temel üzerine kerpiç yığma duvar yapım tekniği tescilli her üç camide görülmektedir. Camilerin doğu, batı, güney cephe duvarlarında "0.75-0.110 m ölçülerinde" kalın kerpiç duvarlar ve kuzey giriş cephesinde hımsız "0.20-0.25 m" ölçülerinde ince duvarlar bulunmaktadır. Hilmi Efendi Cami'nde yerinde yapılan incelemelerde ana beden duvarları 0.70 m ölçüsünde ve dökülen sıvaların altında kerpiç malzemeli olduğu tespit edilmiştir. Kuzey giriş cephe

duvarı 0.30 m ölçülmüştür. Caminin yapım tekniği konusunda yörede kerpiç yapım tekniğinin çoğunlukta olması, yapının duvar kalınlıklarının benzer diğer camilerle yakın ölçülerde olmaları, alanda tespit edilen kerpiç malzeme bilgileri bu yapının da kerpiç yapım tekniğinde inşa edilmiş olabileceğini desteklemektedir. Ancak yukarıda belirtildiği gibi bu durum iler ki süreçlerde yapının tescillenmesi durumundaki incelemelerle netlik kazanabilecektir. Çorum'da günümüze ulaşan tüm cami ve mescitlerdeki gibi (Kulaksız Cami ve Mevlevihane mescidi dışında) hepsinde son cemaat yerleri mevcuttur (Dündar, 2004, s.170). Plan düzeninde ahşap çift kanatlı kapılardan geçildikten sonra kareye yakın planlı harim bölümlerine sahip olan bu camilerde bu bölüm düz tavanla örtülmüş ve ince uzun çitakari dikdörtgenlerle süslenmiştir. Tavan süslemelerinde göbekli-göbeksiz ya da köşelerde palmet süsleme gibi farklılıklar camilerin farklı tarihlerde "Kellegöz Camii 17.yy, Hilmi Efendi Camii 18.yy. ilk çeyreği, İnyetullah Cami 18.yy. ve Çakır Cami 19.yy. ortaları" inşa edilmiş olması ve yöresel ustaların değişmesiyle yorumlanmıştır. Tescilli üç camide ve Hilmi Efendi Camii'nde harimin kuzeyinde mahfil düzenlenmiştir. Mahfilin alt katı Kellegöz Camii, Çakır Cami ve Hilmi Efendi Camii'nde üç bölüme ayrılmış olup orta bölümden harime giriş sağlanırken batı ve doğu bölümleri ahşap korkuluklarla çevrilmiştir. Bahsedilen dört camide de mahfile ulaşım doğrusal tek kollu merdivenlerle sağlanmakta ve mahfil katı, ahşap direklere ve üç yönde duvarlara taşıtılmaktadır. Yine ahşap korkuluklarla çevrili mahfilin orta bölümü tüm camilerde harim güney tarafına doğru çıkıntı yapmaktadır. Çıkıntılar "yarım daire, yay veya dikdörtgen" biçiminde farklılaşması yerel ustaların farklılıklarına bağlanmıştır. Tüm camilerde mahfil tavanları yine ahşap çıtalarla süslenmiştir. Yapılan incelemede; Kellegöz Camii, İnyetullah Camii ve Çakır Cami'lerinde alt sıra pencerelerin düz atkılı ve dikdörtgen şeklinde ahşaptan tasarlandığı görülmektedir. Diğer yandan üst sıra pencerelerin doğu, batı ve güney cephelerinde dışardan düz atkı veya kemerli alçı şebekeli içerden sivri kemerli ya da kemerli camlı veya vitraylı olduğu, kuzey giriş cephelerindeki pencerelerin ise ahşaptan dikdörtgen şeklinde olduğu tespit edilmiştir. Hilmi Efendi Camii'nde cephelerdeki dolu-boş oranlarının diğer üç camilere benzer, insan ölçeğine göre tasarlanmış olduğu ancak üst sıra pencerelerin sonraki onarımlarda dikdörtgen ahşap formuna çevrildiği görülmektedir. Güney cephesinin ortasında incelenen tüm camilerde dikdörtgen çerçeveli mihraplar bulunmaktadır. Çorum cami ve mescitlerinde mihrapların ahşap, mermer veya alçı kaplama olmak üzere üç çeşit malzemenin yapıldığı bilgisi doğrultusunda dönem ve usta farklılıklarından kaynaklı incelenen camilerde malzeme (alçı veya ahşap) ve süsleme farklılıkları olduğu görülmüştür (Dündar, 2004, s.158). Kellegöz, İnyetullah, Çakır ve Hilmi Efendi Cami minberleri ahşaptan mihrabın batısında konumlanmakta olup Hilmi Efendi Camii'nin minberi; 18.yy. tarihlenen Çakır Camii'nin minber süslemeleri gibi diğerlerine göre sade bulunmuştur. İncelenen tüm camilerde minberlerin süsleme ve ebatlarındaki (2.60-2.70X0.70-0.90 ölçü aralıklarıyla) çeşitlenme dönemsel farklılık olarak kabul edilmiştir. Camilerde ayrılan en önemli nokta Çorum'da Kellegöz, Çakır ve İnyetullah Cami minareleri de dahil olmak üzere toplam 7 camide görülen tek şerefeli ahşap malzemeli minarenin (Dündar, 2004, s.170) Hilmi Efendi Camii'nde bulunmamasıdır. Camide betonarme ve münferit olarak görülen minarenin hem yapım tekniği hem de mekândan kopukluğu göz önüne alındığında sonraki onarımlarda değişmiş olduğu anlaşılmaktadır. Caminin Çorum gibi birçok depreme maruz kalan bir şehirde bulunması minarenin hasar görmüş olduğu ve yapılan onarımlarda değiştirilmiş olduğu fikrini güçlendirmektedir.

Tüm değerlendirmeler sonucunda; Hilmi Camii'nin plan düzeni, mekân boyutları, iç mekân düzenlemeleri, yapım tekniği ve cephe oranları açısından tescilli Kellegöz, Çakır ve İnyetullah Camii'leriyle benzer özellik gösterdiği tespit edilmiştir. Bu bağlamda yapının koruma altına alınıp tescilli üç camideki ahşap minare ve pencere özelliklerinden analogi yapılarak değişen bu bölümlerinin özgününe uygun olarak restore edilmesi önerilmektedir.

Kellegöz Cami (17.yy)	Hilmi Efendi Cami (18. yy)	İnayetullah Cami (18.yy)	Çakır Cami (19.yy)
			
			
			
			

Şekil 35. Kellegöz, Hilmi Efendi, İnayetullah ve Çakır Camileri Plan ve İç Mekân Kurgusu

**SONUÇ:**

Çorum'un Sungurlu ilçesi geçmiş dönemden günümüze nitelikli sivil ve anıtsal mimari eserlere ev sahipliği yapmış yerleşimlerimizdendir. Ancak çoğunluğunu dinî yapıların oluşturduğu ilçede arşiv kayıtlarında yer alan çok sayıda dinî yapının bakımsızlık, doğal afetler, mülkiyet sorunları nedeniyle yok olup günümüze ulaşmadığı bilinmektedir. Kalan eserlerin bir kısmı tescillenip koruma altına alınırken nitelikli özellik gösteren bir kısmı için ise hiçbir çalışma yapılmamaktadır.

Bu çalışmada; Çorum Sungurlu İlçesi'nde günümüze kadar ayakta kalmayı başarmış Sungurlu'nun kuruluş yıllarına tarihlenen, yerleşimin ilk nüvesi, merkezi yapısı kabul edilen, "Yusuf Hoca Camii" günümüzdeki adıyla "Hilmi Efendi Camii"nin özgün verilerinin ortaya konulması, tescillenerek koruma altına alınıp yok olan diğer yapı ve camilerle benzer kaderi yaşamasının önüne geçilmesi amaçlanmıştır. Öncelikle caminin tarihçesi hakkında detaylı literatür araştırması yapılmıştır. Yürütülen çalışmada; 1708 yılına tarihlenen caminin ilk inşasında medresesiyle (Yusuf Hoca Medresesi) beraber inşa edildiği, aynı isimde bir de çeşmesinin olduğu ve cami dışında diğer eserlerinin günümüze ulaşmadığı saptanmıştır. Ardından caminin mimari özellikleri ve mevcut durumu yerinde yapılan incelemeler; rölye çizimleri, yazılı ve görsel kaynaklarla ortaya konularak belgelenmiştir. Sonrasında caminin bu mimari özellikleri Çorum'daki diğer cami ve mescitlerle beraber değerlendirilerek caminin Çorum mimarisindeki yeri belirlenmiştir. Bu bağlamda caminin Çorum'da çokça görülen "boyuna dikdörtgen planlı, tek sahnalı ve ahşap tavanlı camiler" grubuna girdiği tespit edilmiştir. Bu grupta yer alan diğer camiler gibi son cemaat bölümüne sahip olduğu ve buradan yaklaşık kare biçimli harim bölümüne geçildiği görülmektedir. Tavanı ahşap çitallı harimin güney duvarının ortasında mihrap ve onun batısında ahşap minber bulunmaktadır. Bu gruptaki camilerde görüldüğü gibi kuzey giriş cephesi yönünde ahşap dikmelere taşınan mahfil katı bulunmaktadır. Orta bölümünde diğer camilerde olduğu gibi güney harime doğru çıkma yapan mahfil katı ahşap korkuluklarla çevrilidir. Üç yönden duvarlara bir yönden ahşap dikmelere taşınan mahfil katı düz tavanı da ahşap çitallarla süslenmiştir. Yine düz ahşap çatı ile örtülü mahfil katının alt kısmı üç bölüme ayrılmıştır. Orta bölüm giriş kısmı tanımlarken diğer doğu ve batı bölümler yükseltip ahşap korkuluklarla çevrilmiştir. Camide pencereler altlı üstlü iki sıra halinde yerleştirilmiş, duvar dolu-boş oranları Çorum cami mimarisi genelinde olduğu gibi insan ölçeğine göre düzenlenmiştir. Yapı beden duvar kalınlıkları ve alanda tespit edilen kerpiç örnekleri, yapım tekniği konusunda kesin sonuçlar vermese de yöre genelinde ve analogik olarak tescilli üç camideki kerpiç yapım tekniğine benzer özellikler gösterdiğini desteklemektedir. Cami bu plan tipinde olduğu gibi dışardan kiremit kırma çatı ile örtülüdür. Yapının tüm bu mimari özellikleri bu grupta yer alan ve birbirlerinin halkaları kabul edilen tescilli Kellegöz Camii, İnaletullah Camii ve Çakır Camii'ler ile değerlendirildiğinde benzer mimari özellikler gösterdiği tespit edilmiştir.

Tarihi yapıların korunması sahip oldukları koruma değeriyle belirlenebilmektedir. Çalışma kapsamında yazıdan elde edilen tüm veriler değerlendirildiğinde; Hilmi Efendi Camisi'nin tescilli diğer camilerle benzer mimari özelliklere sahip olması "mimari değerine", yapımının Sungurlu'nun kuruluş yıllarına tarihlenmesi, "tarihi değerine", yerleşimin ilk nüvesi kabul edilip yapılaşmanın onun etrafında şekillenmesi "ilklik değerine" geçmişte halkın belleğinde önemli yere sahip olması ve halkın çabalarıyla bu zamana kadar ayakta kalabilmiş olması "toplumsal hafıza değerine", günümüzde hala kullanılabilir olması "kullanılabilirlik değerine" sahip olduğunu gösterir. Bu bağlamda; Hilmi Efendi Camii'nin tescillenerek, koruma altına alınması, ardından tescilli benzer diğer camilerin ahşap minare ve pencere özelliklerinden analogi yapılarak değişen bölümlerinin özgününe uygun olarak restore edilmesi önerilmektedir.

Günümüzde ibadete açık ve bu zamana kadar üzerinde akademik çalışma yapılmamış Hilmi Efendi Cami için hazırlanan bu yazının, caminin korunarak gelecek kuşaklara aktarılmasına ve Çorum dinî mimarisi literatürüne katkı sağlaması beklenmektedir.

### **Etik Standart ile Uyumluluk**

**Çıkar Çatışması:** Yazarlar arasında ve diğer üçüncü kişi ve kurumlarla herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır

[EN] The author(s) declare that they do not have a conflict of interest with themselves and/or other third parties and institutions.

**Etik Kurul İzni:** Bu makalede etik kurul iznine gerek yoktur, buna ilişkin ıslak imzalı etik kurul kararı gerekmediğine ilişkin onama formu sistem üzerindeki makale süreci dosyalarına eklenmiştir.

**Finansal Destek:** Araştırmanın yapılmasında herhangi bir finansal destek alınmamıştır.

**Yazarın Notu:** Bu yazı Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sanat, Tasarım ve Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, 2022-2023 Bahar Dönemi, Tarihi Yapı Çözümleme dersi kapsamında Dr. Öğr. Üyesi Zeynep Tanrıverdi danışmanlığında Rabia Sena Keçelioğlu'nun alan çalışmasıyla hazırlanan Hilmi Efendi Cami Koruma Projesi'nden yararlanılarak üretilmiştir.

### **KAYNAKÇA:**

Aşık, Y., (1996). *Sungurlu'da Şehirsel Gelişme*, İstanbul Üniv Sosyal Bilimler Enstitüsü Bölgesel Coğrafya Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

Ayçiçek, D., (2019). *Temettuat Defterlerine göre Budaközü Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Niğde.

BOA, İ.MVL. (1276). Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *İrade Meclis-i Vâlâ*, No: 422, Gömlek no: 18507.

BOA, ML.VRD.TMT.d, (1326). Başbakanlık Osmanlı Arşivi. *Budaközü Kazası, Sungurlu Kasabası, Bala Mahallesi Müslümanlarının emlak, arazi ve temettuatı mübeyni defterleri*, No: 13134, s. 28.

Çalı, M. (2013). *Ankara, Kastamonu, Sivas Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Çorum (1869-1908)*, Çorum Belediyesi Kültür Yayını, Çorum.

Çorum Haber (2015). Sungurlu Hilmi Efendi Cami 635 Yıldır Ayakta. Erişim Tarihi: 12.07.2023, <https://www.corumhaber.net/sungurlu-hilmi-efendi-camii-635-yildir-ayakta>.

Çorum İl Yıllığı 1967 (1967). Ankara: *Bilgi Basımevi*

DİB (Diyanet İşleri Başkanlığı), (2010). Ek-98 (18/06/2010 tarihli ve 104 sayılı onay ile değişik), Cami İbadete Açılış Berati.

Demirci, F. (2013). *Çorum Şehri'nde Tarihsel Koruma ve Şehir Turizmine Katkıları*. (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). *Ondokuzmayıs Üniversitesi*.

Dündar, A. (2004). *Çorum Cami ve Mescitleri*. Motif Yayınları.

Dündar, A. (2007). Çorum Şehri ve Mimari Yapıları, *Dinî Araştırmalar*, 9(27), 185-224.

Google Earth (2023). Sungurlu Uydu Görüntüsü. Erişim Tarihi: 29.09.2023, <https://earth.google.com/web/search/Sungurlu>

Google Maps (2023). Çorum Hilmi Efendi Camisi. Erişim Tarihi: 29.09.2023,  
<https://www.google.com/maps/place/Hilmi+Efendi+Mosque>.

Gottman, J. (1976). "Şehirsel Merkezin Gelişimi" İ. Üniv. Coğrafya Ens. Yay. No: 80. İstanbul.

Gösterir, İ. (2022). *Çorum Yöresi Ağzları Sözlüğü*. (Genişletilmiş, gözden geçirilmiş), Dördüncü Baskı. Çorum Belediyesi Kültür Yayınları.

Hakyemez, H.F. (2019). *Çorum Camilerinde Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı Dönemine Ait Ahşap Minberler, Vaaz Kürsüleri ve Kapılar*. (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). Hitit Üniversitesi.

H. 1291 Ankara Vilayet Salnamesi, *Salname-i Vilayet-i Ankara, Def'a 7, Sene 1291*.

Hüküm, M., (2018). *19.yüzyıl Sonu ve 20. Yüzyıl Başlarında Ankara Vilayetinde Eğitim*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, Ankara.

Karacif, H.İ. (2017). *Sungurlu'da Geleneksel Konut Mimarisi*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi.

Korkmaz, Ş. (2008). "Çorum Tarihi Kaynaklarından Temettuat Defterleri", Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çorum Sempozyumu 2007, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, ss. 71-92.

Kanbur A., ve Kanbur, E. (2008). "Eğitim Kurumlarında Örgütlenme Süreci ve Çorum Medreseleri Açısından Değerlendirilmesi", Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyete Çorum Sempozyum 23-25 Kasım 2007, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, ss. 1241-1257.

KTB (Kültür ve Turizm Bakanlığı) (2020). İnyetullah Cami Tescil Fişi, Ankara Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü, Ankara.

KTB (Kültür ve Turizm Bakanlığı) (1983). Kellegöz Cami Tescil Fişi, Ankara Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü, Ankara.

Sert, S. (2016). "Osmanlı Devleti Maarif Salnamelerine göre 1898-1903 Yıllarında Çorum ve Çevresinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", Uluslararası Bütün Yönleriyle Çorum Sempozyumu, 22-30 Nisan 2016, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, ss. 173-184.

S. N. M. U. 1316 (1898), Maarif Salnamesi, Def'a 1, İstanbul Matbaa-i Âmire, ss. 1 – 1257.

Sungurlu Gazetesi (2021). Sungurlu'nun En Eski Camisi. Erişim Tarihi: 29.09.2023,  
<https://www.sungurlugazetesi.net/sungurlu-nun-en-eski-camisi/4447/>.

Sungurlu Kaymakamlığı (2000). *2000'li Yıllarda Bütün Yönleriyle Sungurlu*, Çorum: Barok Sanat Evi.

TTK (Türk Tarih Kurumu) (1999). Bahçeli Ahşap Cami Tapu Senedi, Ankara: Stok No 129. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu) (2021). 31 Aralık 2021 Tarihli Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) Sonuçları, Çorum ve İlçeleri Nüfusu. Erişim tarihi: 05.12.2023,  
[https://www.tuik.gov.tr/indir/duyuru/favori\\_raporlar.xlsx](https://www.tuik.gov.tr/indir/duyuru/favori_raporlar.xlsx).

TVBM (Tokat Vakıflar Bölge Müdürlüğü) (2016). Tokat Vakıflar Bölge Müdürlüğü ile Sungurlu Kaymakamlığı arasındaki 23.08.2016 tarihli ve 447 sayılı yazı, Belge Tarihi: 02.09.2016.

Uçakçı, İ. (2004). *Tarihi Kültürü ve İnançlarıyla Sungurlu*, Mavi Ofset, Ankara.

Uçakçı (2006). *Tarihi Kültürü ve İnançlarıyla Sungurlu*, (Geliştirilmiş ve Düzenlenmiş Hali), Mavi Vizyon, Ankara.

Uçakçı, İ. (2016). "Sungurlu İlçesi'nin Kuruluş Tarihi ve İskân Yapısına Dair Bazı Tespitler" Uluslararası Bütün Yönleriyle Çorum Sempozyumu, 22-30 Nisan 2016, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, ss. 9-21.

Yalçın, O. (1969). *Çorum*, İstanbul: Özyürek Yayınevi.

## EXTENDED SUMMARY

### Research Problem:

The aim of the study is to examine the Yusuf Hoca, now known as "Hilmi Efendi Mosque" which was considered the first core of the district during the founding years of Sungurlu, with literature data and field studies, to reveal its original architectural properties and to ensure its conservation. There is no research that focuses on Hilmi Efendi Mosque with its architectural features beside its history. Although the mosque has original architectural features, it is not visible in people's eyes. The uncontrolled restoration of the mosque from time to time by the local people endangers the original data of the mosque.

### Research Questions:

What are the original architectural features and current situation of Hilmi Efendi Mosque? What is the position of Hilmi Efendi Mosque among other mosques in the center of Çorum district? What are the architectural features of this mosque that make it similar to other original mosques? What are the architectural changes after the restoration interventions in the historical period? What should be done to prevent the mosque from suffering the same fate as other destroyed mosques? Why is Hilmi Efendi Mosque unregistered? How can the information be collected and published to increase the mosque's visibility in the eyes of local government and relevant organisations?

### Literature Review:

Within the scope of the research, firstly the history and architectural features of Hilmi Efendi Mosque; verbal interviews -Turkish Historical Society Presidency Library Chief İsmail Yavaşçı, who has done many studies on Sungurlulu and Sungurlu District- and written sources -Prime Ministry Ottoman Archives, Provincial Regulations, Provincial Yearbooks, Education Yearbooks, Çorum Symposium proceedings and Sungurlu local publications (book, magazine etc.) - examined in detail. In this context, Dündar's; "Çorum Mosques and Masjids" and "Çorum City and Architectural Structures" studies have been the most important resources (Dündar, 2004; Dündar, 2007). After the literature review, Kellegöz, Çakır and İnyetullah Mosque has similar architectural properties such as its plan types ("longitudinal rectangular planned single nave and wooden ceiling mosques), construction techniques, material properties, story heights, facade ratios in exterior. In the interior, their wooden decoration elements such as ceiling, mihrab, minbar, exterior door and railings are alike to each other.

### Methodology:

Following the detailed literature review, Hilmi Efendi Mosque was examined in site. The existing architectural features of the mosque were documented with building survey drawings and photographs prepared during the field work. Then, in order to determine the position of Hilmi Efendi Mosque in Çorum mosque architecture and the original architectural properties of the mosque, other officially registered mosques in Çorum with similar architectural features were explained. Finally, all mosques were evaluated together comparatively.

### Conclusions:

Sungurlu district of Çorum is one of the important settlements containing qualified civil and monumental architectural works from past to present. However, it is known that many religious buildings in the archive records in the district, have been destroyed and have not survived to the present day due to neglect, natural disasters and property problems. While some of the remaining structures are registered and protected, no study has been carried out for some of them that show qualified features.

In this study, the original data of Yusuf Hoca, now known as the "Hilmi Efendi Mosque", which dates back to the founding years of Sungurlu in Çorum Sungurlu District, which has managed to survive until today, and which is considered the central structure in the development of the district, is revealed, and it is similar to other buildings and mosques that have been registered and destroyed. It is aimed to prevent him from experiencing his fate. First of all, a detailed literature research was conducted about the history of the mosque. In the study carried out; It has been determined that the mosque, which dates back to 1708, was built together with its madrasah (Yusuf Hodja Madrasah), that it also had a fountain with the same name, and that other works other than the mosque have not survived to the present day. Then, the architectural features and current condition of the mosque were examined on site; survey and analytical survey drawings were documented using written and visual sources. These architectural features of the mosque were evaluated together with other mosques and masjids in Çorum, and the place of the mosque in Çorum architecture was determined. In this context, it has been determined that the mosque falls into the group of "longitudinal rectangular planned, single nave and wooden ceiling mosques" group, which is widely seen in Çorum, and shows similar architectural features (in terms of plan type, dimensions, facade proportions, interior details, construction and material properties) with the officially registered Kellegöz Mosque, İnayetullah Mosque and Çakır Mosques, which are considered to be rings of each other in this group.

It is hoped that this article, prepared for the Hilmi Efendi Mosque, where worship is open today and which has not been studied academically until now, will preserve the mosque and transfer it to future generations and contribute to the literature of Çorum religious architecture